ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

SLÉTTSÖNGUR Í LÚTHERSKUM SIÐ Á ÍSLANDI 1550–1800[1]

SLÉTTSÖNGUR eða *cantus planus*, rómversk-kaþólskur kirkjusöngur sem stundum er kenndur við Gregor I. páfa, nam land á Íslandi við kristnitöku og var iðkaður hér eftir regluverki Rómarkirkjunnar í meira en 500 ár. Með siðbreytingunni komst á annars konar messusöngur í samræmi við lútherska kenningu, en allnokkuð af hinni eldri tónlist átti sér þó framhaldslíf í nýjum sið. Í *Graduale* eða grallaranum, messusöngsbók íslensku kirkjunnar sem kom út fyrsta sinni árið 1594 og nítján sinnum allt til ársins 1779, er allnokkuð um sléttsöng bæði við latneska og íslenska texta. Í handritum hafa auk þess varðveist sléttsöngvar sem ekki standa í prentuðum bókum íslenskum og má ætla að sumir þeirra hafi verið sungnir utan hins formlega helgihalds. Heimildir um sléttsöng í lútherskum sið á Íslandi spanna tímabilið frá um 1550 og langt fram á 18. öld. Í þessari grein er fjallað nánar um þessi lög og reynt að komast nær orsökum þess að kirkjusöngur sprottinn úr rómversk-kaþólskri hefð átti svo lengi hljómgrunn meðal íslenskra söngvara, skálda og handritaskrifara.

Í upphafi er rétt að skilgreina hvað við er átt. Hugtökin sléttsöngur og Gregorssöngur (*cantus planus*, *cantus Gregorianus*) eru höfð um söngva sem gegna tilteknu hlutverki í helgihaldi rómversk-kaþólsku kirkjunnar. Þeir falla í flokka eftir því hvar þeim er skipað niður á daga og innan þeirra, við tíðir og messugjörð.[2] Söngurinn líður áfram í flæðandi hendingum; rithátturinn er kvaðrat- eða ferningsnótnaskrift (*Quadratnotation*, *square notation*) sem segir til um tónhæð en ekki lengd nótna eða hryn. Textar eru

1 Rannsókn þessi er hluti af verkefninu *Hið hræranlega helgihald: Hefðir og samhengi sléttsöngs á Íslandi 1500–1700* sem naut styrks úr Rannsóknasjóði árin 2017–2019 (styrknúmer 173666).

2 Messuliðir eru ýmist fastir, þ.e. sömu textar sungnir eða lesnir árið um kring (til dæmis Kyrie, Gloria og Credo), eða breytilegir eftir dögum (til dæmis inngangssálmar og sekvensar), sjá nánar Árni Heimir Ingólfsson, *Saga tónlistarinnar. Tónlist á Vesturlöndum frá miðöldum til samtímans* (Reykjavík: Forlagið, 2016), 14–21.

Gripla XXXI (2020): 293–332

á latínu og flestir í óbundnu máli, gjarnan biblíuvers, en einnig yngri kvæði, sum í bundnu máli og eftir nafngreinda höfunda.[3]

Fræðimenn hafa fremur lítt fjallað um áhrif kaþólskunnar í lútherskum sið á Íslandi. Þó hefur Hjalti Hugason nýlega lýst þeirri túlkun sinni að siðbreytingin hafi falist í seigfljótandi þróun sem spannaði áratugi, jafnvel aldir, og megi skipta í tvö stig. Hið fyrra hafi staðið fram undir aldamótin 1600, en hið síðara í einhverjar aldir eftir það og hafi sú hæga þróun helst stafað af „einsleitni og kyrrstöðu íslenska samfélagsins miðað við mörg önnur".[4] Hjalti nefnir að líklega hafi töluverður fjöldi presta úr kaþólskum sið „þvælst fyrir helgisiðaskiptum í sóknum sínum og þar með aukið teygjuna í siðaskiptaþróuninni".[5] Íhaldssemi eða fortíðarþrá varðandi tiltekna þætti hins gamla siðar var þó ekki bundin við presta 16. aldar. Í *Vísnabók Guðbrands* frá 1612 birtust Maríuljóð eftir tvö lúthersk skáld úr prestastétt, séra Einar Sigurðsson í Eydölum og séra Ólaf Guðmundsson í Sauðanesi.[6] Finnur Jónsson segir um Brynjólf biskup Sveinsson (1605–1675) í kirkjusögu sinni að þótt hann hafi metið Lúther mikils hafi honum stundum þótt hann ganga full langt í vandlætingu sinni. Sagt hafi verið að Brynjólfur hafi haft um hönd talnabönd, notað dýrlingamyndir og lesið tíðir að rómverskum hætti. Finnur kvað þetta vera ósannindi, þótt Brynjólfur hafi vissulega viljað gæta þess að góðum og gagnlegum siðum frá fyrri tímum yrði ekki varpað fyrir róða.[7] Einar Sigurbjörnsson komst að þeirri niðurstöðu að í hinu mikla Maríukvæði sem Brynjólfur orti á latínu,

3 Hymnar (sungnir við tíðasöng) hafa nokkra sérstöðu hvað texta og tóna snertir. Þar er sungið undir reglulegum bragarháttum, oftast ambrósíönskum hætti í stígandi tvíliðum. Hymnar féllu vel að kirkjusöng lútherskra og náðu ekki síður útbreiðslu í hinum nýrri sið en hinum eldri. Páll Eggert Ólason gerði í riti sínu *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi* (Reykjavík: Árbók Háskóla Íslands, 1924) grein fyrir uppruna lútherskra sálmalaga en gat einnig um latneska hymna þar sem það átti við. Hér verður því látið hjá líða að taka þá til frekari skoðunar og einblínt á aðrar greinar sléttsöngs.

4 Hjalti Hugason, „Seigfljótandi siðaskipti," *Ritið* 18/1 (2018): 176 og 195.

5 Sama heimild, 189.

6 Einar Sigurbjörnsson, „Maríukveðskapur á mótum kaþólsku og lúthersku," *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir (Reykholt: Snorrastofa, 2003), 120.

7 Einar Sigurbjörnsson, „Ad beatam virginem," *Brynjólfur biskup. Kirkjuhöfðingi, fræðimaður og skáld*, ritstj. Jón Pálsson, Sigurður Pétursson og Torfi H. Tulinius (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006), 64.

Ad beatam virginem („Til hinnar sælu meyjar") hafi hann gengið „lengra en evangelískir kennimenn yfirleitt í hugleiðingum um Maríu".[8]

Marteinn Lúther var raunar ekki mótfallinn sléttsöng þótt tónlist af þeim toga fengi minna hlutverk í hinni lúthersku kirkjudeild en þeirri kaþólsku. Í *Deutsche Messe vnd Ordnung Gotes diensts* (1526) mæltist Lúther til þess að sléttsöng yrði áfram við haldið, ekki síst í bæjum og borgum þar sem latínuskólar störfuðu, því að honum var umhugað að ungviðið kynntist bæði gömlu lögunum og tungumálinu sem sungið var á. Afstaða Lúthers í kirkjusöng var einmitt dregin eftir mærum tungumálsins; hann kaus að hin nýrri þýsku sálmalög væru sungin á móðurmálinu en sléttsöngur á latínu.[9] Í seinni útgáfum á söngbók Johanns Walter (*Gesangbüchlein*, 1. útg. 1524) má jafnvel greina aukinn fjölda latínusöngva, sem er til marks um vilja kirkjuleiðtoga til þess að einhver latínusöngur héldist á öllum meginhátíðum. Sömuleiðis var mikið um sléttsöng í annarri lykilsöngbók snemmlútherskunnar, *Psalmodia, hoc est, Cantica Sacra Veteris Ecclesiae selectae* sem guðfræðingurinn Lucas Lossius gaf út árið 1553. Innan tónlistarfræðinnar er þó oftar en ekki fjallað um hinn kaþólska og lútherska söngarf sem aðskilin fyrirbæri og þeirri skörun sem greina má milli þeirra lítill gaumur gefinn.

Sléttsöngvar í sálmabók og gröllurum

Áður en fjallað er um sléttsöng í prentuðum bókum íslenskum þarf fyrst að gera grein fyrir þeim ritum sem voru á sinn hátt fyrirmyndir þeirra. Helstu söngbækur dönsku kirkjunnar á síðasta þriðjungi 16. aldar voru *Den danske Psalmebog* (útg. Hans Thomissøn, 1569) og *Graduale* (útg. Niels Jesperssøn, 1573). Þessi rit lögðu línur fyrir messusöng í Danaveldi en voru um margt ólík. Bók Thomissøns geymir að mestu lútherska sálma

8 Sama heimild, 74. Fleira bendir til þess að Íslendingar hafi verið tregir til að segja með öllu skilið við Maríudýrkun eftir siðbreytingu. Til dæmis hefur kvæðið Maríutíðir varðveist heilt í handriti frá 18. öld (Lbs 3013 8vo) og brot af því í öðru handriti, einnig frá 18. öld (ÍB 629 8vo); sjá Svanhildur Óskarsdóttir, „Í ástarbing. Marian Sentiments in Lbs 3013 8vo," *Sainthood, Scriptoria, and Secular Erudition of Medieval and Early Modern Scandinavia*, ritstj. Dario Bullitta og Natalie Van Deusen (Turnhout: Brepols, væntanleg).

9 Christian Thomas Leitmeir, „Beyond the Denomenational Paradigm: The Motet as Confessional(ising) Practice in the Later Sixteenth Century," *Mapping the Motet in the Post-Tridentine Era*, ritstj. Esperanza Rodríguez-García og Daniele V. Filippi (London: Routledge, 2019), 156.

þótt þar sé einnig að finna nokkra sléttsöngva í danskri þýðingu, en í riti Jesperssøns fær sléttsöngur við latneska texta mun meira vægi. Líklega var slíkur söngur almennt á undanhaldi um það leyti sem hið danska *Graduale* kom út, þótt hann hafi lifað í einhverja áratugi í bæjum þar sem latínuskólar voru starfræktir.[10] Siðbreytingarmenn í Danmörku vildu að einhverju leyti halda í gamla siði og má vera að menning húmanista hafi þar haft áhrif, ekki síst eftir að Kaupmannahafnarháskóli opnaði dyr sínar að nýju sem lúthersk menntastofnun árið 1537.[11]

Tiltölulega lítið er um sléttsöng í sálmabók Guðbrands Þorlákssonar frá 1589. Að mestu er þar fylgt meginlínum dönsku litúrgíunnar: jólasekvensinn *Grates nunc omnes* án nótna á latínu og íslensku (15v), versið *Resurrexit Christus / Christur reis upp frá dauðum* á páskadag (46v), sekvensar fyrir páska (*Victimae paschali laudes*, 52r–v) og hvítasunnu (*Kom Guð helgi andi hér / Veni sancte spiritus*, 60v–61r), íslensk þýðing á *Kyrie fons bonitatis* (*Kyrie Guð faðir sannur*, án nótna, 61r) og *Te Deum*. Allt er þetta efni í sálmabók Thomissøns, og hefur hún marga sléttsöngva til viðbótar sem sleppt er í íslenska prentinu. Einhverjir þeirra voru þó sungnir hér á landi, því þá er að finna í handriti frá 18. öld (sjá nánar að aftan). Eina óvænta frávikið í sálmabók Guðbrands biskups er sekvensinn *Hátíð þessa heimsins þjóð* (*Celeste organum*, 19v–20v), sem ekki er í neinum dönskum heimildum úr lútherskum sið. Um þennan söng og aðra sekvensa í íslenskum heimildum er fjallað hér að aftan.

Í *Graduale* Niels Jesperssøns frá árinu 1573 er mun meira um sléttsöng en í dönsku sálmabókinni. Við efnisval í rit sitt fylgdi Jesperssøn almennt þeim boðum Lúthers sem getið var hér að framan, að sléttsöngur skuli sem fyrr hafa gömlu latínutextana en nýir hrynbundnir sálmar sungnir á móðurmáli safnaðarins. Jesperssøn gaf iðulega kost á tvenns konar efni við tiltekinn messulið eftir því hvort messa væri sungin í kaupstað, þar sem meira var um latínusöng, eða til sveita. Einu sléttsöngvarnir í danskri þýðingu í riti hans eru *Te Deum* (*O Gud wi loffue dig*), sem tekið er fram

10 Henrik Glahn, *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600* (Kaupmannahöfn: Rosenkilde og Bagger, 1954), 1:52; eftirmáli við *Niels Jesperssøns Graduale 1573* (Kaupmannahöfn: Dan Fog Musikforlag, 1986), 513.

11 Nils Holger Petersen, „Continuity and Change: The Official Danish Lutheran Gradual of Niels Jesperssøn (1573),“ *Music and Theology in the European Reformations*, ritstj. David Burn o.fl. (Turnhout: Brepols, 2019), 411.

að skuli syngja „Paa Lands byer effter Predicken“, og þrjú tróperuð Kyrie eða miskunnarbænir (þ.e. með viðbættum texta og tónum miðað við hina hefðbundnu gerð).[12] Þó má telja til nokkur fleiri dæmi þar sem skilin milli gamla og nýja söngsins voru ekki ávallt skýr, til dæmis var jólasekvensinn *Grates nunc omnes* prentaður á latínu með sléttsöngsnótum en einnig í danskri þýðingu (*Nu lader oss alle tacke*), með sama lagi en í hrynbundinni gerð (bls. 46–47).

Íslensk útgáfa grallarans 1594 var allfrábrugðin hinu danska *Graduale* eins og bent hefur verið á.[13] Sléttsöngur í íslenska prentinu er að mestu sóttur í dönsku bókina en þó eru á því nokkur frávik. Þau helstu eru eftirfarandi:

- Sanctus á íslensku á jólum (*Heilagur, heilagur*) er ekki sami söngur og hafður er við latínutextann fáeinum blaðsíðum framar; í hinu danska *Graduale* er engin móðurmálsþýðing á Sanctus. Einnig er Kyrie á móðurmáli á jólum (*Kyrie Guð faðir himna ríkja*) ekki í hinu danska *Graduale*, en það er sótt í sálmabók Thomissøns.
- Halelúja á sunnudegi í föstuinngang er á íslensku (*Drottinn Guð gjör ei við oss*) en á latínu hjá Jesperssøn (*Domine non secundum*), en hann býður að á móðurmáli sé sunginn einfaldari lútherskur sálmur. Þá er tónarunan á orðinu „Halelúja“ önnur en fylgir sama lagi í danska prentinu (*Graduale* 1573, bls. 138), og óvenjumörg frávik eru um tónefni í meginhluta söngsins. Í grallaranum 1607 er lagið bæði á íslensku og latínu.
- Kyrie á páskum er mjög breytt hvað tónefni snertir.
- Gloria á páskum er mjög breytt hvað tónefni snertir og liggur heilum tóni neðar en í hinu danska *Graduale*.
- Introitus á hvítasunnudag er við íslenskan texta (*Kom þú góði heilagi andi*) en er sungið á latínu í hinu danska *Graduale*. Þar er móðurmálsþýðing höfð á annan í hvítasunnu.

12 Þau eru: *Kyrie Gud Fader allsom höyeste tröst* (sungið fyrsta og annan sunnudag í aðventu og 3. í hvítasunnu, einnig í íslenskum gröllurum en þar aðeins á 1. sunnudag í aðventu); *Kyrie Gud Fader aff Himmerig* (annan jóladag, en á jólanótt í íslenska grallaranum); og *Kyrie Gud Fader forbarme dig* (annan og þriðja páskadag, en á páskadag í íslensku gerðinni).

13 Smári Ólason, „Grallari Þórðar Þorlákssonar 1691,“ *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti*, ritstj. Jón Pálsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1998), 226–227. Þegar hið danska *Graduale* gefur tvo valkosti, annan fyrir kaupstaði en hinn fyrir sveitakirkjur, fylgir íslenski grallarinn almennt síðarnefndu fyrirmælunum.

- Sekvens er við íslenskan texta á annan í hvítasunnu (*Kom Guð helgi andi hér*); Introitus og Halelúja á þrenningarhátíð eru einnig á íslensku (*Blessuð sért þú heilaga þrenning / Heyr þú hin sæla blessaða*). Engar sambærilegar þýðingar er að finna í danska prentinu.
- Lokahendingar þrenningarsekvensins *Benedicta semper sancta sit trinitas* eru gerðar að sjálfstæðum sekvens á íslensku, *Ó þú göfuglega þrenning*; ekkert slíkt er að finna í dönsku bókinni.
- Þrír Halelúja-söngvar sem Jesperssøn nefnir hvergi (*O beata benedicta gloriosa*; *Confitemini Domino*; *In conspectu angelorum*) eru tilteknir í grallaranum 1594, og allir prentaðir með nótum í gröllurum frá 1607–1679. Þessi lög og textar virðast hafa varðveist hér á landi úr rómversk-kaþólskum sið (sjá aftar).
- Nokkrum viðamiklum sléttsöngvum er alfarið sleppt í íslenska grallaranum, til dæmis *Discubuit Jesus* sem þó stendur í íslensku handriti frá 17. öld (sjá hér aftar). Einnig er sleppt tveimur sekvensum sem Jesperssøn býður að skuli syngja í kaupstöðum sem fórnarsöng á jólum og páskum (*Eia recolamus* og *Mane prima sabbati*) auk þriggja Responsorium-söngva sem standa aftast í riti hans.

Eftir slíkan samanburð vaknar óneitanlega sá grunur að sumar þessara breytinga – sem og annað val og uppröðun á lútherskum sálmum – séu aðeins gerðar breytinganna vegna, til þess að íslenski grallarinn væri sjálfstætt rit en ekki aðeins eftiröpun hins danska. Þó má vera að einhver þeirra frávika sem snerust um lög eða laggerðir eigi sér rætur í hinum gamla sið, að hér á landi hafi menn haft mætur á söngvunum og ekki viljað fórna þeim. Þetta gildir líklega einnig um síðari viðbætur sléttsöngva við íslenska grallarann sem ekki eiga sér fyrirmynd í Danmörku, eins og sekvensana *Hátíð þessa heimsins þjóð* og *Guðdómsins hæsta náð* (sjá aftar).[14] Að minnsta kosti er ljóst að íslenskir biskupar sáu sig ekki knúna til að fylgja hinni dönsku forskrift nema í megindráttum, þeir slepptu sumu en bættu öðru við.

14 Hér eru aðallega skoðaðar fyrstu tvær útgáfur íslenska grallarans, enda er lítið um viðbætur á sléttsöngsefni í síðari útgáfum. Þó má nefna Sanctus á íslensku á þrenningarhátíð sem birtist fyrst í 6. útgáfu 1691. Nánari umfjöllun um breytingar í útgáfum grallarans er Kristín Þóra Pétursdóttir, „Alltaf sami Grallarinn? Samantekt á efni allra 19 útgáfna Grallarans," Lokaritgerð (BA-ritgeð) við Listaháskóla Íslands, 2016.

Eins og sjá má af upptalningunni hér að framan var ólíkt meira um sléttsöngva á móðurmáli í grallara Guðbrands Þorlákssonar 1594 heldur en í útgáfu Jesperssøns. Þetta kann að styðjast við eldri venju, því að á Íslandi höfðu þegar um miðja 16. öld verið gerðar tilraunir með þýðingar sléttsöngstexta eins og ráða má af tveimur handritsbrotum með slíku efni.[15] Guðbrandur sótti þó ekkert af efni sínu í umrædd brot, heldur nýtti hann sér aðrar heimildir og hugsanlega lét hann gera megnið af þýðingunum eða þýddi sjálfur. Lagið við „Heilagur, heilagur" (Sanctus á jólum) er ekki að finna í dönsku söngbókunum en það stendur við latneska textann í tveimur íslenskum handritum frá síðustu áratugum 16. aldar (NKS 138 4to, sem er handrit Gísla Jónssonar Skálholtsbiskups frá því um 1575, og grallarahandritinu Thott 154 fol.); það stendur einnig í fjölda handrita frá Englandi og meginlandi Evrópu og má gera ráð fyrir að það hafi verið sungið hér á landi fyrir siðbreytingu.[16] Af öðrum þýðingum má nefna *Drottinn Guð gjör ei við oss*, sem hafður er á íslensku alla löngufóstu, *Dýrðlegi kóngur ó Christe* og *Páskalamb vér heilagt höfum* á páskum, *Kom þú góði heilagi andi* á hvítasunnudag, *Kom Guð helgi andi hér* á annan og þriðja í hvítasunnu, auk þriggja sléttsöngva á þrenningarhátíð (Introitus, Haleluia og sekvens). Sé hugað að því hvernig hinir þýddu sléttsöngvar dreifast á daga kirkjuársins kemur ákveðið mynstur í ljós. Í útgáfu sinni tryggði Guðbrandur að einhver sléttsöngur væri viðhafður á íslensku á jólum, páskum, hvítasunnu og þrenningarhátíð, einnig í hinni einfaldari gerð messunnar á móðurmáli. Svo virðist sem honum hafi þótt æskilegt að ekki væri aðeins unnt að velja á milli þess að messa á íslensku (sálmalög) og latínu (sléttsöngur), heldur að jafnvel þegar guðsþjónustan færi fram á íslensku væri á stórhátíðum kirkjuársins haldið í eitthvað af hinum gamla söngarfi.

Í grallaranum 1594 var latínusöngsins ávallt getið á réttum stað í litúrgíunni en nótur ekki prentaðar nema á stórhátíðum. Bók Jesperssøns var að finna á báðum biskupsstólunum og því var unnt að syngja hina latnesku messu þar, en varla höfðu aðrir söfnuðir aðgang að lögunum á prenti.[17]

15 Árni Heimir Ingólfsson, „Tvö íslensk söngbókarbrot frá 16. öld í Stokkhólmi," *Gripla* 29 (2018): 7–33.

16 NKS 138 4to, 57v; Thott 154 fol., 51v. Sjá einnig Peter Josef Thannabaur, *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts* (München: Walter Ricke, 1962), 196–197.

17 Í Skálholti voru tvö eintök af *Graduale* Jesperssøns á 17. öld og tilheyrði annað kirkjunni

Þegar 2. prentun grallarans kom út þrettán árum síðar var latínusöngnum gefið meira vægi, því þótt litúrgían héldist óbreytt voru allir sléttsöngvar skrifaðir út með nótum og bættust þannig við 104 lög sem áður var aðeins getið með upphafsorðum. Hinir „nýju" sléttsöngvar í grallaranum 1607 einskorðast að mestu við tvo messuliði, Introitus og Haleluia, og nær öll þessi lög og textar eru fengin úr bók Jesperssøns þar sem þau standa einnig með nótum.[18] Segja má að íslensk kirkjuyfirvöld hafi með 2. útgáfu grallarans fært sig nær dönsku fyrirmyndinni en áður hafði verið. Jafnvel nótnamyndin sjálf tók á sig fornlegri blæ. Bæði í hinu danska *Graduale* og íslenska grallaranum frá 1594 eru öll lög rituð á nótnastrengi með fimm línum, en í útgáfunni 1607 eru aðeins fjórar línur við sléttsöngslög, rétt eins og í söngbókum hins gamla siðar.

Á nokkrum stöðum er ósamræmi milli lagavals í dönsku forskriftinni og prentun grallarans 1607 (og fram til 1679). Í sex tilvikum eru aðrir söngvar settir við Introitus og Haleluia í íslenska prentinu eins og sjá má á *Töflu 1* (bls. 301). Tveir þessara söngva eru í *Graduale* 1573 en ekki á sama messudegi. Í báðum bókum er *Puer natus est nobis* Introitus á jólum en í dönsku litúrgíunni er hann ekki endurtekinn á annan eða þriðja jóladag heldur koma nýir söngvar sem ekki eru í íslenska prentinu. Hér er því um einfaldað fyrirkomulag að ræða. Jesperssøn tilgreinir *Domine non secundum* á fyrsta sunnudag í föstu en lagið er notað viku fyrr í íslenska grallaranum

en hitt skólanum. Í afhendingarskrá frá árinu 1657 er getið um „tvenn Gradualia latino-danica, annað í vakt prestsins en annað skólans". Árið 1674 voru taldir upp í bókaskrá þar „kirkjugrallarar í latínu og dönsku" og 24 árum síðar voru þar tveir „sönggrallarar danskir, prentað í folio" (AM 271 fol., bl. 137; Hörður Ágústsson, „Bækur," *Skálholt, skrúði og áhöld*, ritstj. Kristján Eldjárn og Hörður Ágústsson [Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1992], 98). Í bókaskrá Hóladómkirkju frá árinu 1685 er talinn upp „Danskur Grallare i litlu folio" og í bókaskrá skólans er getið um „Graduale Danicum" (Bréfabók Þórðar biskups Þorlákssonar, IV. bindi, 1684–1689, ÞÍ Bps A IV, 3, 158). Vera má að þetta sé eintakið sem Páll Madsen Sjálandsbiskup sendi Guðbrandi Hólabiskupi („Graduale cum papyro") og Guðbrandur þakkar honum fyrir í bréfi árið 1574 (sjá Finnur Jónsson, *Historia ecclesiastica Islandiæ* 3, 389). Eitt eintak grallarans danska er varðveitt á Landsbókasafni Íslands – Háskólabókasafni en óvíst er um uppruna þess, sjá Pétur Sigurðsson, „Niels Jespersen, Gradual 1573," *Árbók Landsbókasafns Íslands* 22 (1965): 137.

18 Rannsaka þarf nánar frávik í nótum þar sem um sömu lög er að ræða í báðum heimildum. Þótt grallarinn 1607 fari yfirleitt mjög nálægt forskriftinni eru frávik frá *Graduale* Jesperssøns stundum töluverð. Þetta virðist helst eiga við um upphafshendingar söngvanna, ekki síst Halelúja-vers. Sum lög eru jafnvel í annarri tóntegund en í danska prentinu, til dæmis *Memento nostri Domine*, á fjórða sunnudag í jólaföstu.

Tafla 1. Frávik í latneskum messusöng milli Graduale Niels Jesperssøns 1573 og íslenska grallarans í 2.–5. útgáfu (1607–1679).

Messudagur	*Messusöngur*	*NJ 1573*	*GÞ 1607*
Annar dagur jóla	Introitus	Et enim seder-unt principes	Puer natus est nobis
Þriðji dagur jóla	Introitus	In medio ecclesie	Puer natus est nobis
Sunnud. í föstuinngang	Haleluia	De profundis	Domine non secundum
Þrenningarhátíð	Haleluia	Benedictus es Domine Deus	O beata benedicta gloriosa
15. sun. e. trinitatis	Haleluia	Paratum cor meum Deus	Confitemini Domino
Michaelis messa	Haleluia	Concussum est mare	In conspectu angelorum

(og endurtekið viku síðar). Í ofangreindum tilvikum var grallarinn 1594 í samræmi við dönsku litúrgíuna, þótt nótunum væri þar sleppt.

Haleluia-söngvana *O beata benedicta*, *Confitemini Domino* og *In conspectu angelorum*, sem nefndir eru í grallara 1594 og prentaðir með nótum í útgáfunni 1607, er aftur á móti hvorki að finna í dönsku grallarané sálmabókarútgáfunum né heldur í hinni útbreiddu þýsku söngbók *Psalmodia* eftir Lucas Lossius. Þá eru þeir ekki í hinum tveimur stóru sléttsöngssöfnum íslenskum sem notuð voru við tíðasöng undir lok 16. aldar (NKS 138 4to og Antiphonarium Holense), og nóturnar eru heldur ekki í *Graduale* 1573 við aðra texta. Svo virðist sem þessi lög hafi verið sótt beint í messuarf hins gamla Niðaróssbiskupsdæmis, sem líklega var enn í minni kirkjuleiðtoga undir lok 16. aldar. Alleluia-söngurinn *O beata benedicta* er með nótum, til söngs á þrenningarhátíð rétt eins og í grallaranum, í íslensku handritsbroti frá 14. öld (Þjms 833); textinn er auk þess í *Missale Nidrosiensis* 1519.[19] *Alleluia In conspectu Angelorum* var útbreiddur

19 Þjms 833, 2v; *Missale pro usu totius regni Norvegie* (Kaupmannahöfn, 1519), 264. Norræn gerð þessa Alleluia-söngs eins og hann birtist í Þjms 833 er nokkuð óvenjuleg. Utan Niðaróss tíðkaðist að syngja textann „O beata benedicta" við andstef í tíðasöng, sbr. László Dobszay og Janka Szendrei, *Antiphonen*, Monumenta monodica medii aevi 5/2 (Kassel:

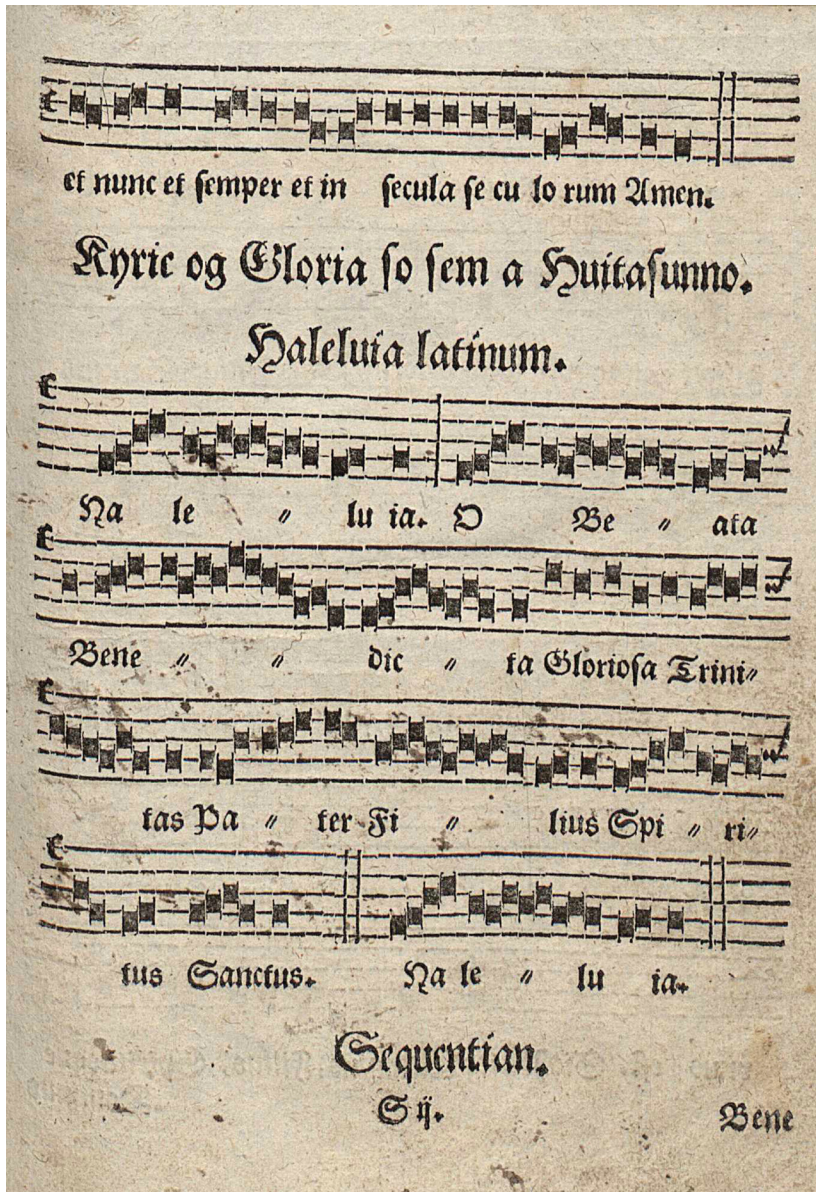
et nunc et ſemper et in ſecula ſe cu lo rum Amen.

Kyrie og Gloria ſo ſem a Huitaſunno.

Haleluia latinum.

Na le lu ia. O Be ata

Bene dic ta Gloriosa Trini

tas Pa ter Fi lius Spi ri

tus Sanctus. Na le lu ia.

Sequentian.

Sij. Bene

Mynd 1. Haleluia. O beata benedicta gloriosa (úr Graduale 1594).

söngur hjá kaþólskum á Mikjálsmessu og er hér í svipaðri gerð og tíðkaðist annars staðar.[20] Lagið við *Alleluia Confitemini Domino* ber keim af því sem þekkt er úr erlendum söngbókum en laggerð grallarans er allmjög ólík og er óvíst hvert Guðbrandur sótti hana.[21] Í öllum þremur framangreindum söngvum er löng tónaruna á síðasta atkvæði orðsins „Halelúja" (það sem kallað er *jubilus* og er eitt einkenni slíkra söngva) felld brott í íslenska grallaranum. Þetta er í samræmi við venju hins danska *Graduale*, þar sem slíkum strófum var einnig sleppt. Þótt þau frávik í lagavali íslensku grallaranna sem hér hafa verið nefnd séu undantekning fremur en regla eru þau til marks um styrk sléttsöngshefðarinnar hér á landi fram á 17. öld. Þau sýna að kirkjunnar menn skorti hvorki kunnáttu né vilja til að fara sínar eigin leiðir þegar kom að því að flétta hana inn í íslenskt helgihald.[22]

Húmanismi og fortíðarþrá í lútherskum sið

Því hefur verið haldið fram að sú lútherska trú sem hér var lögfest um miðja 16. öld hafi í raun verið eins konar bræðingur tveggja trúarheima. Jónas Jónasson frá Hrafnagili orðaði það svo:

Bärenreiter, 1999), 399–400. Lagið sem í norrænum heimildum er ritað við *Alleluia O beata benedicta* var haft við annan texta, *Alleluia Posuisti domine super caput ejus*, sem einnig er í *Missale Nidrosiensis* (1519) til söngs við messu píslarvotts. Sjá nánar Karl-Heinz Schlager, *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien aus Handschriften des 10. und 11. Jahrhunderts*, Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft 2 (München: Walter Ricke, 1965), 90 (lag nr. 46); Karl-Heinz Schlager, *Alleluia-Melodien* 1, Monumenta monodica medii aevi 7 (Kassel: Bärenreiter, 1968), 390; *Missale pro usu totius regni Norvegie*, 503.

20 Schlager, *Thematischer Katalog*, 144 (lag nr. 165); *Alleluia-Melodien* 1, 218.

21 Schlager, *Thematischer Katalog*, 96 (lag nr. 58); *Alleluia-Melodien* 1, 81–82.

22 Sumt efni úr *Graduale* Jesperssøns var lengi að komast í prentaðar bækur á Íslandi en fann sér annan farveg um sinn. Í danska prentinu er svonefnt *Credo I* við latneska gerð trúarjátningarinnar, í hrynbundinni gerð. Íslenska þýðingu við lagið er fyrst að finna í handriti Gísla Jónssonar Skálholtsbiskups frá því um 1575 og má vera að hún sé hans eigið verk; þar er lagið með sléttsöngsnótum (NKS 138 4to, 89v–91r). Lagið komst ekki á prent fyrr en í 4. prentun grallarans (1649), í hinni hrynbundnu dönsku gerð með yfirskriftinni „Messu Credo á íslensku, nóteruð sem næst má eftir latínunni. Sem syngja má á útkirkjum á hátíðum." Í 6. útgáfu grallarans 1691 er það í sömu gerð og í handriti Gísla en yfirskriftin er önnur: „Þetta Symbolum Nicænum, eður Messu Credo, eftir gamalli Versione, látum við hér með fylgja, helst eftir því það er alkunnugt og tíðkanlegt víðast í suðurstiftinu á hátíðisdögum." Svo virðist sem þessi trúarjátningarsöngur hafi verið iðkaður í Skálholtsstifti löngu áður en hann komst á prent, jafnvel allt frá dögum Gísla biskups. Sjá Árni Heimir Ingólfsson, „Copying the Icelandic *Graduale* in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Opuscula* 18 (2020): 1–59.

> Það er líkast því, að eftir siðaskiptin hafi lengi ráðið einskonar samsteypa af katólsku og lúthersku, og eimdi lengi af því, jafnvel fram á 18. öld. Það var ekki nema eðlilegt, að svo færi. Prestar voru alls ekki hámenntaðir, sízt framan af, og var víst oft óljós greinarmunurinn, og fólkið hafði fátt af bókum og var lítt læst. Þó að Guðbrandur biskup gerði sitt til að breiða út bækur og sannan lærdóm, var það lengi að komast inn í alþýðu; menn trúðu að vísu bókunum og lútherskri kenningu, en létu hitt fljóta með (...)[23]

Þau nótnahandrit sem varðveist hafa sýna raunar að það sem eftir eimdi af kaþólskum sið var sannarlega ekki bundið við hina ólærðu og ólæsu. Allmargir sléttsöngvar eru varðveittir við latneska texta og slíkt var aðeins á færi skólagenginna, en jafnvel þegar textum var snarað á íslensku eða nýir ortir í þeirra stað þurfti færni til að flytja slíka tónlist svo vel færi.

Sléttsöngvar gera almennt meiri kröfur í flutningi en hin einfaldari sálmalög Lúthers, til dæmis um sveigjanlega mótun hendinga og fimi í að fara lipurlega með langar tónarunur. Söngur af þessum toga, hvort sem var á íslensku eða latínu, var líklega helst iðkaður af tiltölulega fámennum hópi menntamanna, skólapilta, klerka og embættismanna. Þeir hafa kynnst slíkum söng á biskupsstólunum því að þar var honum haldið við lengur en annars staðar (sbr. handritin NKS 138 4to og Antiphonarium Holense, sjá nmgr. 26). Nokkuð kemur á óvart hversu margir sléttsöngvar hafa aðeins varðveist í handritum og eru því viðbót við þann forða sléttsöngva sem grallarinn geymdi. Lögin virðast ekki eingöngu hafa verið sungin við guðsþjónustur heldur einnig önnur tækifæri þar sem tilbeiðsla var með óformlegri hætti. Ekki er ljóst hvort sá hópur sem flutti sléttsöng við íslenska texta hafi verið sundurleitari og þau jafnvel einnig náð til alþýðu manna, eða hvort sléttsöngur hafi helst verið iðja hinna efri stétta, hvort sem var á íslensku eða latínu. Að minnsta kosti virðist mega fullyrða að söngur af þessu tagi hafi að einhverju leyti verið til marks um þjóðfélagsstöðu og að í honum hafi falist menningarauðmagn.[24]

23 Jónas Jónasson frá Hrafnagili, *Íslenzkir þjóðhættir*, Einar Ólafur Sveinsson bjó undir prentun (Reykjavík, 1934), 372.

24 Í formála fyrir 9. útgáfu grallarans (1721) gefur Steinn Jónsson Hólabiskup í skyn að alþýða manna hafi í einhverjum tilvikum sungið sléttsöng á latínu að eigin vilja, með misjöfnum árangri þó: „En hvað annars latínusöngnum viðvíkur, veit eg að enginn kann, sem ei skilur það tungumál, með því Guð að dýrka réttilega. Og þó ólærður almúgi vilji fara með þetta, má það verða Guðs heilaga nafni framar til lasts en heiðurs“(4v).

Vera má að húmanismi og fortíðarþrá hafi átt sinn þátt í því að sléttsöngur var í svo miklum metum á Íslandi á 17. öld. Biskuparnir Guðbrandur Þorláksson, Þorlákur Skúlason og Brynjólfur Sveinsson voru hámenntaðir fylgismenn fornmenntastefnunnar. Undir stjórn slíkra manna mátti búast við því að sléttsöngur yrði áfram við lýði í einhverri mynd, sem minning um liðinn tíma og menningu sem vert þótti að halda á lofti. Í 4. útgáfu grallarans (1649) var jafnvel aukið við kaþólskum sekvens, *In sapientia disponens omnia* eða *Guðdómsins hæsta náð*, í íslenskri þýðingu Ólafs Guðmundssonar í Sauðanesi. Þessi sekvens finnst víða í erlendum heimildum og var sunginn við messu sunnudaginn eftir þrettánda í kaþólskum sið, en samkvæmt grallaranum mátti syngja hann „á öllum stórhátíðum ársins og oftar". Ólafur lést árið 1609 svo að í millitíðinni hefur þýðing hans væntanlega lifað í handritum sem nú eru týnd. Í 5. útgáfu grallarans, sem þrykkt var 1679 að forlagi Gísla Þorlákssonar, var dýrðarsöng og trúarjátningu (Gloria og Credo) bætt við aftast sem hátíðasöng í íslenskum þýðingum. Það að syngja þessa lykilsöngva messunnar við sléttsöng á móðurmáli átti sér engin fordæmi í útgáfum dönsku siðbótarkirkjunnar; hjá Jesperssøn er Credo aðeins í einni gerð á latínu og alls engin Gloria, heldur voru lútherskir sálmar sungnir í staðinn.

Þegar grallarinn kom út í sjötta sinn árið 1691 hafði prentverkið verið flutt í Skálholt og Þórður biskup Þorláksson bar ábyrgð á efni hans. Þórður kvaðst í formála sínum lítið hafa út af breytt miðað við fyrri útgáfur „nema hvað formatinu kann viðvíkja", því að nú var bókin í fyrsta sinn í ílöngu áttblöðungsbroti sem eftir þetta var stundum kallað grallarabrot. Þó voru breytingar á 6. útgáfu grallarans öllu viðameiri en biskup gaf í skyn. Nokkrar nýjar þýðingar lútherskra sálma birtust þar í fyrsta sinn og sömuleiðis tónfræðiágrip sem biskup hafði sjálfur samið, en latínusöngur var felldur í brott nema á stórhátíðum — jólum, páskum, hvítasunnu og þrenningarhátíð. Í formála skýrði Þórður rökin fyrir ákvörðun sinni:

> Latínusöngur er í þessum grallara undanfelldur nema á stórhátíðum, og er sá latínski söngur óvíða brúkaður hér í landi fyrir utan dómkirkjur báðar, hvar flestir eru *intelligentes lingvæ Latinæ* [skilja latneska tungu], og því sýndist mér ekki öldungis að aftaka þann latínusöng svo nokkur greinarmunur gjörðist milli stórhátíða og ann-

arra helgra daga, einkum þar vér hér í landi höfum ekki *instrumenta musicæ artificialis vel organicæ* [neins konar hljóðfæri].[25]

Þar sem latínusöngurinn var aðallega iðkaður við dómkirkjurnar var vissulega lítið vit í að gefa honum svo mikið rúm í bók sem átti að vera til almenns safnaðarsöngs. Það að fella brott latínusöng einfaldaði stórum litúrgíuna því að hann var bundinn tilteknum messudegi en sálmar á íslensku voru oft hafðir nokkra sunnudaga í röð. Með brottfalli latnesku messuliðanna varð söngurinn á sinn hátt fábreyttari en að sama skapi urðu tengsl tónlistar og kirkjuárs einfaldari og gegnsærri. Þórður biskup hafði þó ekkert á móti sléttsöng í sjálfu sér. Í grallaranum 1691 var enn nokkuð um þess konar söng á stórhátíðum (á latínu) en einnig á öðrum messudögum við íslenskan texta. Hann bætti meira að segja við tveimur sléttsöngvum í íslenskri þýðingu: *Heilagur, heilagur* á þrenningarhátíð, sem einnig er að finna í nokkrum handritum frá um 1600 (sjá *Töflu 2*, bls. 324–326), og jólasekvensinum *Hátíð þessa heimsins þjóð / Celeste organum* sem áður hafði birst í sálmabókunum 1589 og 1619. Þetta reyndust síðustu viðbætur sléttsöngs í íslenska grallarann; frá og með 9. útgáfu hans (1721) var latínusöngur felldur burt með öllu. Sléttsöngvar á móðurmáli héldust flestir allt til síðustu útgáfu 1779.

Sléttsöngvar í íslenskum handritum eftir 1550

Ríflega 30 sléttsöngvar sem ekki voru prentaðir í útgefnum bókum hafa varðveist í íslenskum handritum (sjá *Töflu 2*).[26] Af þeim eru 22 við íslenska texta; þar af er um helmingur í tveimur handritum sem virðast skrifuð

25 Þórður Þorláksson, formáli fyrir *Graduale*, 6. útg. (1691), 3r.

26 Þrjú handrit sem einnig geyma latínusöng eru undanskilin í þessari grein þar sem þau eru að nokkru leyti annars eðlis og um þau hefur verið ritað áður. Handritin NKS 138 4to (á Konungsbókhlöðu í Kaupmannahöfn) og „Antiphonarium Holense" (á Þjóðskjalasafni Íslands) eru bæði skrifuð um 1570–1580 og hafa að geyma tíðasöng, hið síðarnefnda einnig að nokkru leyti messusöng; sjá Arne J. Solhaug, *Et luthersk graduale-håndskrift fra 1500-tallet: spor av Nidarostradisjon i Island* (Ósló: Norges musikkhøgskole, 2003) og Jón Þórarinsson, „Latnesk tíðasöngsbók úr lúterskum sið," *Ritmennt* 6 (2001): 67–82. Handritið AM 622 4to hefur að geyma latínusöngva sem þó hafa ekki litúrgískt hlutverk og suma þeirra má fremur telja skólasöngva. Þótt nótnaskrift handritsins gefi ekki til kynna hryn er ljóst af erlendum heimildum að margir þeirra voru sungnir með hrynbundnum hætti; sjá Marius Kristensen, *En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76, 8º)* (Kaupmannahöfn, 1933), xviii–xxvii og 205–237.

fyrir 1590, en yngsta handritið er frá 1764.[27] Fjórtán sléttsöngvar til viðbótar standa í handritum við latneska texta og er stærstur hluti þeirra, níu söngvar, í Rask 98 eða Melódíu.

Efninu má skipta í þrjá flokka:

- Sléttsöngur við latneska texta. Þetta efni er fengið víða að, úr hinu danska *Graduale* en einnig úr öðrum handritum og prentuðum bókum. Rask 98 er helsta heimildin í þessum flokki; handritið geymir viðamikla söngva eins og *Fulgens praeclara* og *Discubuit Jesus* auk þriggja sléttsöngva í tvísöng, til dæmis páskasekvensinn *Victimae paschali laudes* sem er í öllum gröllurum en tvíradda gerð hans er aðeins í þessu eina handriti. Einnig má nefna tvíradda Sanctus úr handriti frá 18. öld, lag sem er varðveitt við latneska frumtextann í einu handriti (ÍB 323 8vo) en barst víðar um landið við íslenskt kvæði Ólafs Jónssonar á Söndum í Dýrafirði, *Heyr þú oss himnum á*.
- Sléttsöngur við íslenskar þýðingar. Hér er efni meðal annars sótt í hið danska *Graduale* og sálmabók Thomissøns, en einnig er að finna efni sem virðist lítt tengjast söngbókum lútherskra og ætla má að hafi varðveist allt frá því fyrir siðbreytingu, til dæmis *Stóð álengdar staðlaus að gá* (AM 102 8vo) og *Svo sannarlega sem ég lifi* (Sloane MS 503), auk söngva sem voru prentaðir í íslenska grallaranum og síðan skrifaðir upp í handritum, til dæmis *Guðdómsins hæsta náð* og *Hátíð þessa heimsins þjóð*.
- Sléttsöngur sem ekki hefur tekist að finna fyrirmyndir að í þeirri gerð sem birtist í handritum. Ekki er óhugsandi að þeir hafi verið settir saman af Íslendingum, hvað varðar tóna, texta eða hvort tveggja. Dæmi um þetta eru *Ó Jesú Christe* (Thott 154 fol.) og textinn við *O Jesu dulcissime* í þeirri mynd sem birtist í handriti frá 17. öld (AM 102 8vo).

Allnokkur handrit rituð á 17. öld hafa að geyma sléttsöng, alls fjórtán lög. Níu til viðbótar eru í handritum frá 18. öld. Engin skörun er milli þessara handrita, hvert einasta lag og texti hefur aðeins varðveist í einni heimild. Geymd sönghandrita frá 17. öld er raunar afleit og varasamt að draga ályktt-

27 Um handritin Holm perg 8vo nr. 10, I b og S. 252 a sjá nánar Árni Heimir Ingólfsson, „Tvö íslensk söngbókarbrot," 9–23.

anir af henni, en vera má að lögin hafi hlotið fremur takmarkaða dreifingu; einnig er líklegt að allnokkuð af slíkum söng hafi glatast. Sjaldan er vitað með vissu um skrifara eða uppruna þeirra handrita sem geyma sléttsöng. Almennt virðast skrifarar þeirra hafa kunnað góð skil bæði á nótnaskrift og latínu. Tvær heimildir sem geyma sléttsöngs-*unica* eru grallarahandrit frá því um 1600; annað þeirra uppfærði einn skrifari á 17. öld (Sloane 503), en við hitt var efni aukið smám saman og voru margir skrifarar þar að verki (Thott 154 fol.). Í tveimur öðrum handritum frá því um 1670–1680 eru allnokkrir sléttsöngvar ýmist á latínu eða skrifaðir upp í tvísöng, nema hvort tveggja sé, og má vera að sé vísbending um það umhverfi sem slíkur söngur þreifst í (Rask 98 og AM 102 8vo).

Handritið Rask 98, eða Melódía, virðist ritað um 1660–1670 og geymir 223 lög, flest við íslenska texta. Meðal efnis eru tíu lög sem telja má til sléttsöngva, öll á latínu nema hið síðasta sem sótt er í grallaraprent. Fáein lög til viðbótar eru latneskir trúarsöngvar en þau ber að flokka sem *cantio* (þ.e. einradda trúarsöngva við latneska texta, sem stóðu utan hins eiginlega helgihalds) og voru þeir hugsanlega sungnir hrynbundið þótt nótnaskriftin í Rask 98 gefi slíkt ekki til kynna.[28] Sléttsöngvarnir standa aftarlega í handritinu, þeir eru stærstur hluti laga á bilinu 191–202 og virðast hafa myndað nokkurn veginn heildstætt safn í huga skrifarans. Lög nr. 204–224 eru sótt í sálmabókina 1619 en að lokum koma tveir sléttsöngvar til viðbótar, án númers, sem gefur til kynna að skrifarinn hafi bætt þeim við síðar eða til uppfyllingar. Af fjölbreytilegu efni handritsins má ráða að það hafi verið skrifað í Skálholti eða tengist þeim stað með einhverju móti.

Næstsíðasta lag í Rask 98, *Discubuit Jesus* (nr. 225), hefur hvergi varðveist í íslenskri heimild nema hér. Lagið er talið ættað úr rómverskkaþólskum tíðasöng; textinn er meðal annars byggður á innsetningarorðum altarisgöngunnar (Lúk 22:19–20 og víðar) en í helgihaldi Lúthers var því fundinn staður sem altarisgöngulag og samkvæmt elstu heimildum var það ætlað til söngs af skólapiltum við messugjörð. Það var prentað í *Psalmodia* Lossiusar 1553 og var einnig algengt í lúthersku helgihaldi á Norðurlöndum. Heimildin hér er án efa hið danska *Graduale*, þar sem lagið á sinn stað sem Tractus á skírdag, þ.e.a.s. sem staðgönguliður fyrir

28 Sjá John Caldwell, „Cantio," *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ritstj. Stanley Sadie og John Tyrell, 2. útgáfa (London: Macmillan, 2001), 5:58–59.

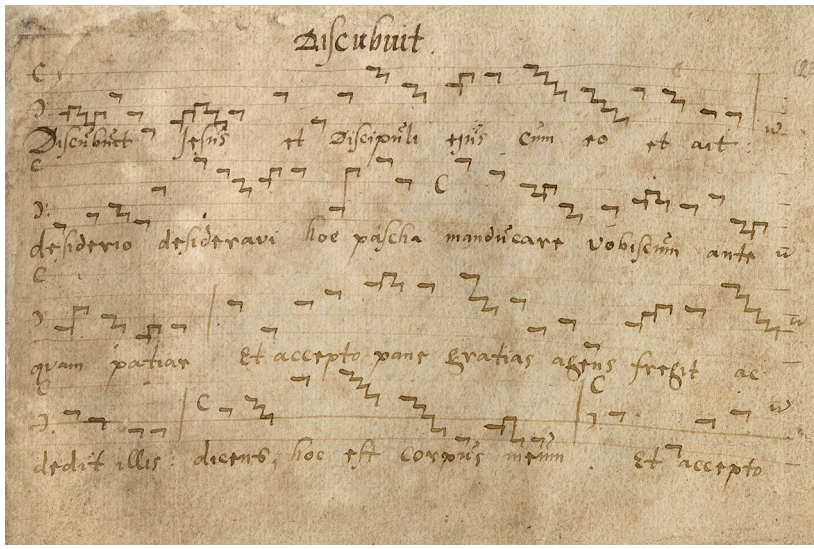

Mynd 2. Discubuit Jesus (Rask 98, 89r).

Halelúja sem ekki þótti hæfa á löngufóstu.[29] Engin vísbending er um það í íslenska handritinu hvar lagið eigi heima í helgihaldinu og þar eru heldur engar vísbendingar um flutningsmáta þess, en Jesperssøn skiptir flytjendum í Chorus og Duo Pueri, þ.e. kór og tvo einsöngvara.

Rask 98 ber vitni um íhaldssemi skrifarans sem hafði dálæti á gömlu efni. Til dæmis eru tvö lög hér sótt í handritið NKS 138 4to, sem var ritað um öld fyrr (sjá *Töflu 2* bls. 324–326) og eitt til viðbótar (*Nesciens mater*) stendur í tveimur handritsbrotum frá miðri 16. öld en hefur annars ekki varðveist í lútherskum heimildum. Þrír tvísöngvar í þessu handriti (*Meliora sunt*, *Ave regina celorum* og *Victimae paschali laudes*) eru auk tveggja slétt-

29 *Niels Jesperssøns Graduale* (1573), 169–172. Samkvæmt Dal og Glahn er lagið „senmiddelalderlig (germansk) elevations-sang". Sjá einnig Frieder Schulz, „„Discubuit Jesus": Verbreitung und Herkunft eines evangelischen Abendmahlsgesanges," *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 25 (1981): 27–48; Ann-Marie Nilsson, „'Discubuit': A Service, a Procession, or both? Some Notes on the 'Discubuit Jesus' in North European Traditions," *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zum 60. Geburtstag*, ritstj. Janka Szendrei og David Hiley (Hildesheim: Weidmann, 1995), 241–248. *Discubuit Jesus* er ekki varðveitt í öðrum íslenskum heimildum en þess er getið í handritinu Antiphonarium Holense, sem varðveitir tíðasöng skólapilta á Hólum og er frá síðasta fjórðungi 16. aldar, og er þar ætlast til þess að það sé sungið á pálmasunnudag (bl. 63).

söngs-tvísöngva í AM 102 8vo (sjá að neðan) vísbending um að þessar tvær sönghefðir hafi að einhverju leyti haldist í hendur. Að því leyti sem tvísöngshefð 17. aldar byggðist enn á ritmenningu tilheyrði hún hinum efri stéttum samfélagsins og hér fylgjast því að efniviður og flutningsmáti.

Annað handrit frá svipuðum tíma sem hefur að geyma sléttsöngva er AM 102 8vo, kvæðabók talin rituð um 1680, með nótnakveri aftast. Handritið er að hluta með hendi Guðbrands Jónssonar, sonar sr. Jóns Arasonar í Vatnsfirði, og virðist líklegt að það sé allt sprottið úr því umhverfi.[30] Alls eru í handritinu ellefu lög, allt tvísöngvar nema tvö síðustu sem eru fyrir fjórar raddir. Þrjú laganna eru við latneska texta og virðist ljóst að skrifari handritsins og þeir sem sungu úr því voru menntamenn sem kunnu skil á bæði latínu og tónlist. Í handritinu eru tveir sléttsöngvar, annað og þriðja lag í röðinni. Annar þeirra er sekvensinn *Stans a longe* við íslenska þýðingu textans, sem er útlegging sögunnar um tollheimtumanninn í helgidóminum, úr Lúkasarguðspjalli 18:13–14 (*Stóð álengdar staðlaus að gá*, sjá hér aftar). Í rómversk-kaþólskum söngbókum er þessi söngur hafður á tilteknum degi (tíunda sunnudag eftir hvítasunnu) en eftir siðbreytingu var hann hugsanlega fluttur við önnur og fjölbreytilegri tækifæri en messugjörð.

Hinn söngurinn, *O Jesu dulcissime*, á sér flóknari sögu. Textinn hefst á tveimur línum úr versi sem eignað var heilögum Bernharði frá Clairvaux (d. 1153) og var alþekkt á miðöldum og lengur. Hér á landi var það prentað í íslenskri þýðingu í flestum gröllurum og sálmabókum, og erlendis varð það tónskáldum innblástur til tónsmíða allt fram á 17. öld: „Ó Jesú sálar unun trú / allra sætasti minn Jesú."[31] Í AM 102 8vo hefur upphafslínunum verið skeytt saman við gamalt Maríukvæði, *O florens rosa*, sem var sungið víða

30 Um handritið sjá nánar Árni Heimir Ingólfsson, „AM 102 8vo, Kvæða- og tvísöngsbók frá Vestfjörðum," *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 36–49; Þórunn Sigurðardóttir, „Constructing Cultural Competence in Seventeenth-Century Iceland. The Case of Poetical Miscellanies," *Mirrors of Virtue. Manuscript and Print in Late Pre-Modern Iceland*, ritstj. Margrét Eggertsdóttir og Matthew James Driscoll (Kaupmannahöfn: Museum Tusculanum Press, 2017), Bibliotheca Arnamagnæana 49, Opuscula 15, 308–311.

31 „O Jesu mi dulcissime," sjá André Wilmart, O.S.B., *Le "Jubilus" dit de Saint Bernard (Étude avec textes)* (Róm: Edizioni di "Storia e letteratura", 1944), 189. Íslenska þýðingin er sótt í *Graduale* 1691 og er hún eftir Pál Jónsson rektor í Skálholti, sjá Páll Eggert Ólason, *Upptök sálma og sálmalaga*, 152–153.

um álfuna í kaþólskum sið og einnig á Íslandi því að nótur og texti standa í kveri með Maríusöngvum frá fyrri hluta 16. aldar (AM 461 12mo). Seinni línum þessa kvæðis hefur þó verið breytt nokkuð og þeim snúið upp í lofsöng til Krists í stað Maríu svo að útkoman hefur heildstæðan svip þótt versin séu tekin úr tveimur áttum.[32]

Fleiri handrit frá 17. öld geyma sléttsöngva sem hvergi annars staðar eru varðveittir í íslenskum heimildum. Í grallarahandritinu Sloane 503 frá um 1600, sem var uppfært seint á 17. öld, er að finna (með yngri hendinni) sléttsöng sem aðeins er varðveittur hér við íslenskan texta: *Svo sannarlega sem ég lifi*, sem er þýðing á andstefi fyrir lönguföstu, *Vivo ego dicit Dominus* (Esekíel 33:11). Þessi söngur er raunar hvorki varðveittur í öðrum íslenskum bókum né dönsku sálmabókinni eða grallaranum. Seinni hluta yfirskriftarinnar vantar í handritið, þar stendur aðeins „Huggunar vers af" og virðist nafn þýðanda vanta. Varla hefur andstef úr tíðasöng kaþólskra heyrt til hinni eiginlegu lúthersku guðsþjónustu, en um hlutverk þessa söngs í öðru samhengi verður ekki fullyrt.

Þessi sami skrifari, sem uppfærði messusöngsbók frá um 1600 allt að öld síðar, jók einnig við handritið tveimur blöðum (fol. 81 og 98) með íslenskum þýðingum hinna föstu messuliða í sléttsöng, en sömu messuliðir voru ritaðir við latínutexta í eldri hluta handritsins: tróperað Kyrie, tveir dýrðarsöngvar, tveir trúarjátningasöngvar, Sanctus og Agnus Dei, og voru lögin flest sótt í fimmtu og sjöttu prentun grallarans.[33] Þýðing annars dýrðarsöngsins (*Dýrð, lof og heiður sé Guði í upphæðum*, 81r) hefur ekki fundist annars staðar, en lagið sjálft (þ.e. *Gloria in excelsis Deo*) var kunnugt allt frá fyrstu prentun grallarans. Þetta sýnir að undir lok 17. aldar tíðkaðist enn að syngja messuliði við sléttsöng í íslenskum þýðingum, einnig þá messuliði sem samkvæmt boði Lúthers mátti fella burt fyrir nýrri sálma (*Alleinasta Guði í himnaríki* í stað Gloria og *Vér trúum allir á einn Guð* í stað Credo), og jafnvel efni sem fór aðeins um í handritum en komst ekki á prent.

Í öðrum tilvikum hefur leit að meintri fyrirmynd engan árangur borið. Í íslensku grallarahandriti frá því um 1600 (Thott 154 fol.) eru fjórar síðari tíma viðbætur tengdar sléttsöng, líklega allar verk ólíkra skrifara. Tvö lög

32 Sjá nánar Svanhildur Óskarsdóttir og Árni Heimir Ingólfsson, „Dýrlingar og daglegt brauð í Langadal. Efni og samhengi í AM 461 12mo," *Gripla* 30 (2019): 134–135; Árni Heimir Ingólfsson, *Tónlist liðinna alda*, 125.

33 Sjá nánar Árni Heimir Ingólfsson, „Copying the Icelandic *Graduale*," 30–34.

eru rituð við textann Sanctus/Heilagur, en þriðja lagið er sléttsöngur við íslenskan texta sem hvergi er til annars staðar (81r, sjá *Mynd 3*). Skriftin er klossuð og lagið ritað ofan í leiðbeiningar sem áður hafði verið vandað til, með rauðu bleki, og vísa í að þar sé að hefjast sá hluti grallarans sem geymi útfararsálma. Líklega var viðbótin skrifuð á fyrri hluta 17. aldar. Hún hljóðar svo:

O Jesu christe Blessadur þinn likame sie,
sem liflatinn var a krossins trie
lifsins(?) forn fyrir Syndanna vie
fyrir þinn Bitra dauda
og suo blodid Rauda
Laat þijna kristne af Syndum snauda
og sitia j dyrd þinna vtualldra sauda
O JESV christe O Millde
O sæte JESV sonur Marie.

Uppruni textans er ekki ljós en þó er ákveðinn skyldleiki með kunnum sléttsöngstexta, *Ave verum corpus*.[34] Lagið sem nóterað er í Thott 154 fol. er þó ekki það sem alla jafna var haft við latínutextann. Vera má að Íslendingur hafi sett saman lagið og ort texta undir áhrifum fyrrnefnda sléttsöngsins. Upphafshending lagsins er áþekk þeirri í *O Maria generosa*, úr AM 622 4to (kvæðakveri Gísla Jónssonar Skálholtsbiskups frá árinu 1549), en framhaldið er annað. *Ave verum corpus* er hvergi tekið upp í lútherskan sið enda var textinn sunginn við upphald sakramentisins (*elevatio*).

Í sama handriti er texti sem finnst hvergi annars staðar, íslensk þýðing á Kyrie-trópa á hvítasunnudag, *Kyrie fons bonitatis* (89r). Eins og í tilviki *Ó Jesú Christe* er hér um að ræða síðari viðbót við grallarahandritið, þó ekki með sömu hendi og sléttsöngurinn sem fyrr er nefndur. Nú vill til að *Kyrie fons bonitatis* stendur í hinum prentaða grallara við latneska textann, en þýðingin *Kyrie Guð faðir sannur* var prentuð í sálmabókum 1589 og 1619

34 Hvorki atkvæða- né línufjöldi er hinn sami í íslenska söngnum og *Ave verum corpus*, en textarnir eiga ýmislegt sameiginlegt (ekki síst hendingarnar „Ave verum corpus . . . immolatum in cruce pro homine . . . O Jesu dulcis, o Jesu pie, o Jesu fili Mariae"); lokaávarp beggja texta telur 18 atkvæði. *Ave verum corpus* er ekki nefndur í Orðubók, sjá *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, útg. Lilli Gjerløw (Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968).

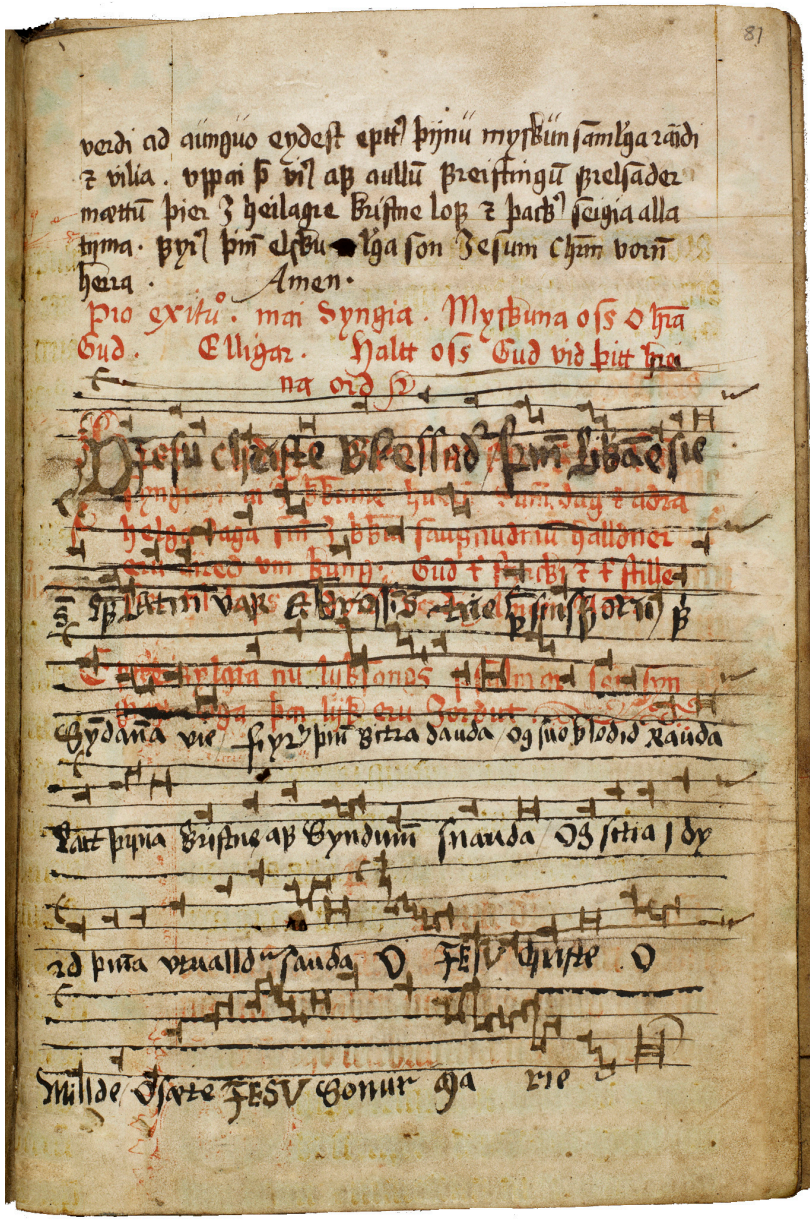

Mynd 3. Ó Jesú Christe (Thott 154 fol., 81r).

svo og gröllurum 1691 og síðar.[35] Því hljóta tvær þýðingar á sama litúrgíska söngnum að hafa verið sungnar um sama leyti þótt aðeins önnur hafi með réttu átt samþykki kirkjuleiðtoga. Varla hefur þýðingin verið gerð til annars en að syngja hana; atkvæðafjöldi er nokkuð ólíkur frumgerðinni en hið sama gildir raunar einnig um *Kyrie Guð faðir sannur*; alltaf mátti bæta við eða taka burt nótur til að texti félli betur að lagi.

Thott 154 fol., 89r:

Kyrie O gud fadir sem Eylijfd ser
oþrotnande lijknar ker
allt hid goda giefst af þier
E lei son.

Kyrie fons bonitatis,
Pater ingenite,
a quo bona cuncta procedunt
eleison.

Kriste himnum ä
vorum Bænum verttu hia
oss Andvarpande sia
sem heidrum þig med heitre þra
O JESU christe vier kollum þig æ
E ley son.

Christe caelitus
adsis nostris precibus,
pronis mentibus
quem in terris devote colimus,
ad te, pie Jesu, clamamus
eleison.

Kyrie Eyrn gud doms Elldur klar
vpplijs vor hiortu syd og ar
so þier ætijd sem ertt här
syngium vier lof jafnann ætijd skær
E ley son.

Kyrie ignis divine,
pectora nostra succende,
ut digne pariter
proclamare possimus semper
eleison.

Sekvensar í íslenskum heimildum

Athygli vekur hversu margir þeirra sléttsöngva sem finna má í íslenskum heimildum eftir siðbreytingu eru ekki nefndir í kirkjuskipan Kristjáns III. Danakonungs frá árinu 1537 sem er elsta heimild um það hvernig lúthersku messusöng skuli háttað á Íslandi. Þetta á ekki síst við um sekvensa (eða sekvensíur, *Sequenz* eða *sequentia*) sem eru tiltekin grein messusöngs, sungin beint á undan lestri guðspjallsins. Í kirkjuskipaninni voru allir

35 Páll Eggert Ólason, *Upptök sálma og sálmalaga*, 104–105.

sekvensar felldir brott úr helgihaldinu nema þrír: *Grates nunc omnes* (frá jólum til kyndilmessu), *Victimae paschali laudes* (frá páskum til hvítasunnu) og *Veni sancte spiritus* (á hvítasunnu).[36] Þessir söngvar voru prentaðir í grallaranum og má gera ráð fyrir að þeir hafi hljómað í kirkjum hér á landi.

Óvæntara er að fimm sekvensar sem ekki er getið um í kirkjuskipaninni skuli standa með nótum í íslenskum heimildum eftir siðbreytingu, fjórir í íslenskri þýðingu og tveir þeirra í prentuðum bókum. Þessir sekvensar eru: *Að óbrugðnum, óskertum* (í tveimur handritsbrotum frá miðri 16. öld); *Hátíð þessa heimsins þjóð* (í Hólabók 1619 og grallara frá og með 6. útgáfu 1691); *Guðdómsins hæsta náð* (í grallara frá og með 4. útgáfu 1649); *Fulgens praeclara* (í Rask 98); og *Stóð álengdar staðlaus að gá* (í AM 102 8vo).[37] Sekvensar eru með lengstu söngvum kaþólskunnar en eru þó fremur auðveldir til söngs; þeir eru oftast syllabískir og lítið um langar samkveður.[38] Bragarháttur er fremur hrynbundinn, stundum með endarími en oftar hálfrími eða hljóðlíkingum. Íslensku skáldin nota aftur á móti heilrím og einnig ljóðstafi. Sem dæmi má taka upphafshendingar úr þremur sekvensum sem sungnir voru á 17. öld, *Hátíð þessa heimsins þjóð*, *Guðdómsins hæsta náð* og *Stóð álengdar staðlaus að gá*:

36 Kirkjuskipanin leyfir tvo valfrjálsa sekvensa til viðbótar, *Psallite regi* á Jónsmessu og *Laus tibi Christe* á Maríu Magdalenu dag. Hvorugur finnst í íslenskum heimildum eftir siðaskipti. Sjá Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1992), 136, og Árni Heimir Ingólfsson, „Tvö íslensk söngbókarbrot frá 16. öld í Stokkhólmi," 24.

37 Sekvensarnir *Celeste organum*, *In sapientia*, *Fulgens praeclara* og *Stans a longe* eru í Orðubók (sjá *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, 431–439), en *Inviolata* (sem í íslensku handritsbrotunum er þýddur „Að óbrugðnum, óskertum") er ekki þar. *Fulgens praeclara* var vinsæll páskasöngur og er talinn með elstu sekvensum, sjá Denis Stevens, „Further Light on "Fulgens praeclara"," *Journal of the American Musicological Society* 9 (1956): 3, og Heinrich Husmann, „Notre-Dame und Saint-Victor. Repertoire-Studien zur Geschichte der gereimten Prosen," *Acta Musicologica* 36 2/3 (1964): 110. Jólasekvensinn *Celeste organum* er talinn frá 11. öld, á uppruna sinn í Picardie en sú gerð hans sem sungin var í biskupsdæmi Niðaróss virðist hafa borist frá Englandi; sjá Lori Kruckenberg, „Two *Sequentiae novae* at Nidaros: *Celeste organum* and *Stola iocunditatis*," *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & Its European Context*, ritstj. Lori Kruckenberg og Andreas Haug (Þrándheimi: Tapir Academic Press, 2006), 297–342, og Kruckenberg, „The Relationship Between the Festal Office and the New Sequence: Evidence from Medieval Picardy," *Journal of the Alamire Foundation* 5 (2013): 201–233.

38 David Hiley, *Western Plainchant. A Handbook* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 172–195; Richard L. Crocker, „The Sequence," *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, ritstj. Wulf Arlt, Ernst Lichtenhahn og Hans Oesch (Tübingen/Basel: A. Francke, 1973): 269–322.

Hátíð þessa heimsins þjóð	Celeste organum
himnesku organs hljóð	hodie sonuit
heyrði há.	in terra.
Englanna fylki fríð	Ad partum virginis
fæðingu meyjar við	superum cecinit
fögnuð tjá.	caterva.[39]
Guðdómsins hæsta náð	In sapientia
hefur með visku gáð	disponens omnia
háttum mannkynsins að.	superna deitas.
Liðum vér langa pín	Nobis condoluit
leit hann með miskunn sín	quos diu tenuit
og lét sig aumka það.	dira calamitas.[40]
Stóð álengdar staðlaus að gá	Stans a longe qui plurima
stórsyndugur maður sá	perpetrarat facinora.
sín brotin smá	Atque sua revolvens
og þar með stór hann þenkti á.	secum crimina.
Í hörmung seldur	Nolebat alta
himnanna dýrð áleit ei heldur.	contemplari cæli sidera.
Á brjóstið hrelldur	Sed pectus tundens
barði hann og sagði tárfelldur ...	hæc promebat ore lacrimans ...[41]

Vera má að sekvensar hafi vakið áhuga íslenskra skálda vegna þess hve auðvelt var að fella texta þeirra að íslenskum bragreglum. Þetta kynni að skýra hvers vegna þessir tilteknu söngvar, sem ekki er að finna í helstu messusöngsbókum lútherskra í Skandinavíu eða Þýskalandi, skuli hafa verið iðkaðir hér svo lengi. Kannski varð frumkvæði orðhagra presta og lærdómsmanna til þess að meira var sungið af slíku efni á íslensku en annars tíðkaðist í lútherskum löndum. Þó hljóta þýðingarnar fyrst og fremst að vera sprottnar af áhuga á að viðhalda söngvunum. Í Niðaróssbiskupsdæmi var fram að siðbreytingu sterk hefð sekvensa. Bæði *Celeste organum* og *In sapientia* voru prentaðir í *Missale Nidrosiensis* (1519) og má gera sér í

39 *Analecta hymnica* 7, 51; *Analecta hymnica* 54, 3.
40 *Analecta hymnica* 54, 178.
41 *Analecta hymnica* 53, 158.

hugarlund að flutningshefð þeirra hafi verið óbrotin á Íslandi úr hinum eldri sið yfir í hinar yngri prentuðu söngbækur.[42] Í þessu tilliti má benda á að yfirskrift annars hinna prentuðu sekvensa í grallaranum vísar í háan aldur hans (*Hátíð þessa heimsins þjóð*: „Gømul Sequentia sem Sungenn var j Christelegre Kyrkiu"); yfirskrift hins er „Su fagra Seqventia" (*Guðdómsins hæsta náð*).

Í Rómarkirkjunni voru sekvensar ekki aðeins hluti messunnar heldur mátti einnig hafa þá sem viðbót, til dæmis fyrir eða eftir guðsþjónustu.[43] Vera má að svipað hafi tíðkast hér á landi eftir siðbreytingu; að um hafi verið að ræða óformlegar viðbætur við helgihaldið þegar smekkur manna bauð. Ofangreindir sekvensar fylgdu ekki tilteknum messudegi í grallaranum heldur voru þeir settir í þriðja hluta bókarinnar, sem ber yfirskriftina „Hymnar og lofsöngvar", og bendir það til þess að söfnuðum sé gefið algjört frelsi um notkun þeirra.

Það var ekkert áhlaupaverk að skrifa upp sekvensa enda eru þeir viðamesta grein sléttsöngs. *Fulgens praeclara* er einn sá lengsti sem fyrirfinnst, hann spannar fjögur heil blöð í Rask 98 og er lengsta lagið í þeirri bók.[44] *Stóð álengdar staðlaus að gá* er lengsta lag af þeim ellefu sem rituð eru í AM 102 8vo og hið eina sem nær yfir meira en eina síðu (það fyllir alls sjö tvöfalda nótnastrengi). *Hátíð þessa heimsins þjóð* er lengsta nóteraða lagið í sálmabókinni 1589 að undanskildu *Te Deum*, spannar tvær og hálfa blaðsíðu. *Guðdómsins hæsta náð* var sömuleiðis einn lengsti sléttsöngur sem prentaður var í grallaranum, þrjár síður í fjórblöðungsbroti eldri grallaranna en fimm í útgáfum frá 1691 og áfram. Þessir tveir sekvensar sem aukið var við grallara og sálmabók sýna að biskupar hikuðu jafnvel ekki við að fella langa og flókna kirkjusöngva inn í helgihaldið — en þó aðeins í íslenskum þýðingum.

42 Lori Kruckenberg, „Making a Sequence Repertory: The Tradition of the *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*," *The Sequences of Nidaros*, 42. Samkvæmt Orðubók var *Celeste organum* sunginn við seinni messu á jóladag (ad secundam missam) en *In sapientia* við messu á sunnudögum eftir þrettánda. Í grallaranum 1691 er sagt um *Celeste organum* / *Hátíð þessa heimsins þjóð* að hann sé „af fæðingunni herrans Christi" (bls. 238) en um *In sapientia* / *Guðdómsins hæsta náð* segir „Um sending Guðs sonar af himnum, í vort hold. Má syngjast á öllum stórhátíðum ársins og oftar" (bls. 240).

43 Richard L. Crocker, *An Introduction to Gregorian Chant* (New Haven: Yale University Press, 2000), 81.

44 Hiley, *Western Plainchant*, 181.

Í þessu sambandi ber einnig að nefna nokkra texta latneskra sekvensa sem varðveittir eru í íslensku handriti en án nótna. Í Kvæðabók úr Vigur (AM 148 8vo, líklega rituð á árunum 1676–1677) standa textar fjögurra sekvensa: *Laudes crucis attollamus* (á krossmessu), *Lauda Sion salvatorem* (á Dýradag/Corpus Christi), *Verbum bonum atque suave* (á Maríuhátíð) og *Hodierna lux dei* (á páskum). Sekvensar voru alla jafna sungnir og er líklegt að svo hafi einnig verið ætlunin hér þótt nóturnar væru ekki festar á blað.[45] Kvæðabókin frá Vigur var rituð undir handarjaðri Magnúsar Jónssonar digra, sýslumanns í Vigur, bróður Guðbrands sem hafði hönd í bagga með ritun AM 102 8vo. Þetta sýnir hvernig tiltekin valdamikil fjölskylda menntafólks ræktaði sléttsöngshefðina og líklega þótti menningarlegt auðmagn fólgið í slíkum söng eins og áður er getið.

Sléttsöngvar úr dönskum bókum í íslenskum handritum frá 18. öld

Sléttsöngvar úr sálmabók Thomissøns og *Graduale* Jesperssøns voru sungnir á Íslandi langt fram á 18. öld, einnig lög úr þessum bókum sem aldrei voru prentuð hér á landi heldur ferðuðust eingöngu í handritum. Þá voru liðin um 200 ár frá því að dönsku ritin komu út og í Kaupmannahöfn höfðu nýjar söngbækur leyst hinar eldri af hólmi.

Handritið ÍB 171 8vo er líklega skrifað um 1720. Það telur alls 247 blöð og hefur að geyma trúarlegt efni af ýmsum toga, til dæmis *Andlega keðju* eftir Hans Jacobsen Hvalsøe (*De Bedendes aandelige Kiæde*, fyrst prentuð í Kaupmannahöfn árið 1700), *Jesú Christi blóðskírn* (1653) eftir Erik Pontoppidan eldri, sem var þýdd á íslensku 1714 og er handritið því ekki eldra en svo, og *Soteria Animæ* eða „Andvarpanir sálarinnar á hverjum degi", vikubænir eftir séra Árna Halldórsson í Hruna (d. um 1689).[46] Hér er því efni sem ber blæ af lútherskri guðfræði og virðist fyrst og fremst

45 *Kvæðabók úr Vigur*, útg. Jón Helgason (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafélag, 1955), 1: 311r–315r; 2: 62–63. Tveir þessara sekvensa, *Laudes crucis attollamus* og *Lauda Sion salvatorem*, voru raunar sungnir við sama lag, þar sem Tómas af Akvínó orti síðari textann til að falla að lagi hins fyrri (Hiley, *Western Plainchant*, 190).

46 Páll Eggert Ólason segir að handritið sé skrifað 1714 (*Skrá um handrit Landsbókasafns* 3, 41), en ekkert bendir til þess að þetta sé frumrit af þýðingunni á Pontoppidan (220r: „Enn a vort mal utsett 1714") eða að handritið sé skrifað um leið og bókin kom út. Líklegra má telja að það sé ritað á bilinu 1715–1730.

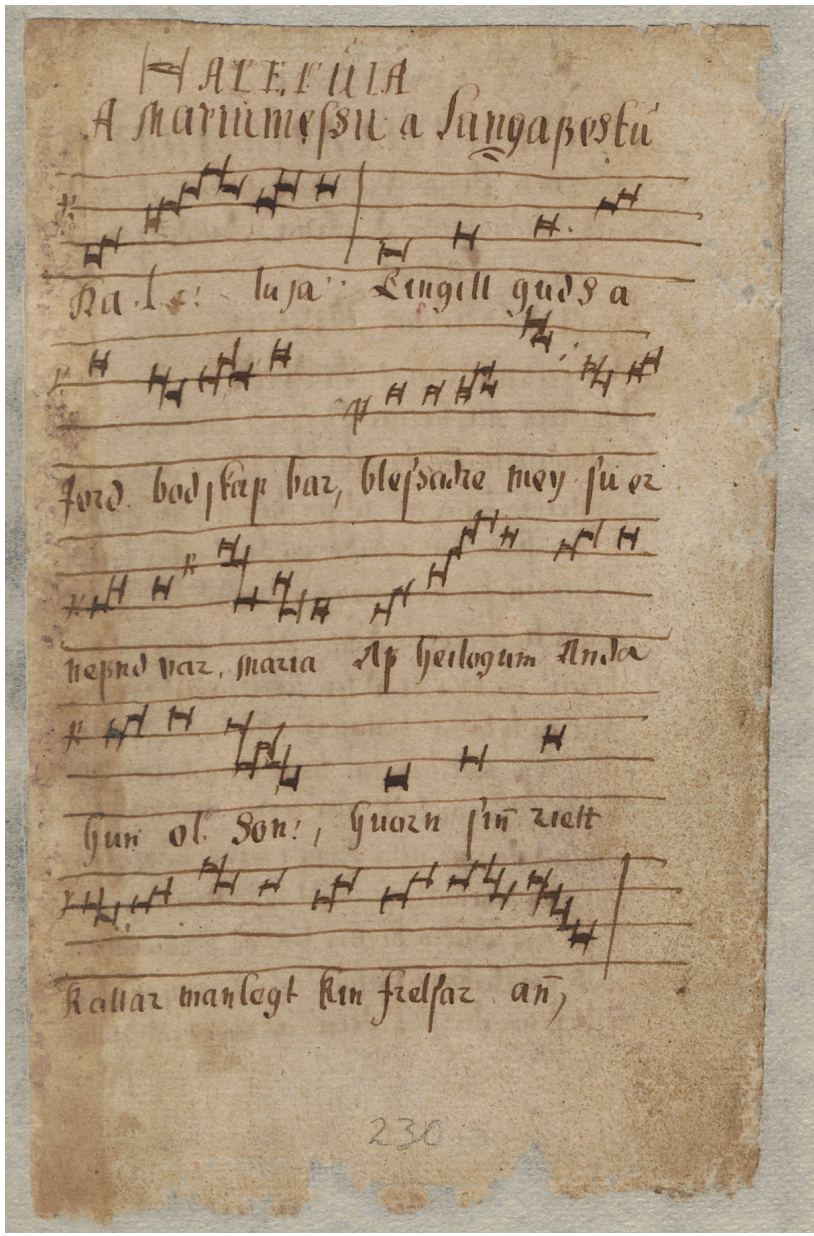

Mynd 4. Haleluja. Engill Guðs á jörð / Angelus Domini nuntiavit Mariæ (ÍB 171 8vo, 230r).

ætlað til heimilisbrúks. Í riti Hvalsøes eru bænir sem biðja á að sérstöku tilefni, til dæmis áður en Biblían er lesin, og vikubænir voru grundvöllur heimilisguðrækni um land allt á 18. öld. Í þessari bók er skrifað upp Halelúja fyrir boðunardag Maríu (*Angelus Domini nuntiavit Mariae*, við texta sem byggður er á frásögn Lúkasarguðspjalls) í íslenskri þýðingu, *Engill Guðs á jörð*. Þessi þýðing er hvergi til nema hér, en lagið stendur við latneska textann í *Graduale* Jesperssøns, í NKS 138 4to (27r) og í 2.–5. útgáfu íslenska grallarans. Raunar vantar aftan á lagið í ÍB 171 8vo, líklega sem svarar einum nótnastreng eða svo. Nóturnar fylla recto-hlið blaðsins en á verso-hlið hefst *Soteria Animæ* með sömu hendi.

Sá sem þýddi textann á íslensku fór nokkuð frjálslega með fyrirmyndina, bæði hvað varðar merkingu orðanna og fjölda atkvæða. Oft brýtur hann upp langar samkveður og setur á þær fleiri atkvæði. Frumtextinn er þrjár langar hendingar í óbundnu máli en íslenska kvæðið er bæði stuðlað og rímað. Þó gætir íslenska skáldið þess að nafnið María lendi á sömu tónum í íslensku gerðinni og þeirri latnesku; latneski textinn telur fjórtán atkvæði þar til kemur að nafni Maríu en íslenska skáldið kemur þar fyrir tuttugu atkvæðum.

Haleluia. Angelus Domini nuntiavit Mariæ,
et concepit de Sancto Spiritu,
et peperit salvatorem. Haleluia.

Halelúja. Engill Guðs á jörð boðskap bar,
blessaðri mey sú er nefnd var
María.
Af heilögum anda hún ól son,
hvörn sinn rétt kallar mannlegt kyn
frelsarann ⟨...⟩

Þetta Haleluia er eina lagið með nótum í allri bókinni og það er einnig eini messuliðurinn, annað eru allt bænir eða söngvar til heimabrúks. Ekki virðist ósennilegt að við íslenskan texta hafi sléttsöngurinn gegnt svipuðu hlutverki og annað efni bókarinnar, verið til þess að fara með innan veggja heimilis þegar svo bar undir, í þessu tilviki á Maríumessu á lönguföstu. Hún var með stærstu hátíðum í kaþólskum sið og loddi sú helgi lengi við

hér á landi eftir siðbreytingu. Guðsþjónusta á þeim degi var lögbundin til ársins 1770 en haldið var til dagsins mun lengur.[47]

Annað og umfangsmeira dæmi um iðkun sléttsöngs á síðari hluta 18. aldar er Lbs 1239 8vo sem er handrit upp á 204 síður í grallarabroti og hugsanlega ættað af Snæfellsnesi. Á titilsíðunni stendur: „Nockrer psalmar og saungvar. Samantijnt epter sem feingest hefur ur ýmsum Bökum og i eitt samanskrifad ANNO 1764." Fremst standa „Nockrer psalmar og sóngvar Epter þeirre Dónsku psalmabök, sem prentud var í Kaupenhafn Anno 1569", þ.e. sálmabók Thomissøns. Meðal hinna dönsku „sálma og söngva" eru sléttsöngvar úr riti Thomissøns sem ekki finnast í öðrum íslenskum heimildum. Alls eiga sjö lög í þessu handriti uppruna sinn í kaþólskum kirkjusöng en birtast hér í íslenskum þýðingum sem hvergi er vitað um annars staðar (sjá *Töflu 2*, bls. 324–326). Tíu lög til viðbótar eru við íslenskar þýðingar á dönskum sálmum úr bók Thomissøns.

Þótt ofangreind lög séu sótt í sálmabók Thomissøns eiga þau sér mun lengri sögu.[48] Hið fyrsta, *Regnum mundi et omnem ornatum saeculi*, er svarsöngur eða Responsorium, sungið við náttsöng á hátíðum meyjardýrlinga sem ekki áttu sinn eigin tíðasöng (*commune virginum*). *Gloria laus et honor* er hymni sem frá fornu fari hefur verið sunginn sem prósessíusálmur á pálmasunnudag, rétt eins og getið er í yfirskrift í íslenska handritinu: „Ma syngia ä PalmaSunnudag". Ekki er þó víst að hann hafi verið hafður sem göngulag hjá mönnum siðskiptanna enda var Lúther andvígur slíkum venjum.[49] Páskasöngurinn *Sedit angelus* er í ýmsum miðaldaheimildum, meðal annars grallara Tómasarkirkjunnar í Leipzig frá 14. öld. Lag og texti tengist upphaflega páskaritúali þar sem frásögnin af upprisu Krists var leikin í tali og tónum. Í dönsku sálmabókinni er lagið í tveimur ólíkum þýðingum við sama lag sem annars vegar er skrifað út með kvaðratnótnaskrift, hins vegar nóterað í heilnótum og hálfnótum við danska þýðingu Hans Tausen.[50] Báðar gerðirnar eru í Lbs 1239 8vo við tvær ólíkar íslenskar þýðingar. *Miskunna oss eilífi Guð* er hluti stærri söngs; sekvensinn *Ave præclara maris stella* var í kaþólskum sið sunginn við himnaför Maríu (*In Assumptione Beatae Mariae*

47 Árni Björnsson, *Saga daganna* (Reykjavík: Mál og menning, 1993), 606.

48 Um uppruna laganna og sögu þeirra innan dansks kirkjusöngs sjá Henrik Glahn, *Melodistudier*, 1: 51–53; 67–71.

49 Sama heimild, 1:71.

50 Sama heimild, 1:68; Hans Thomissøn, *Den danske Psalmebog* (Kaupmannahöfn, 1569) 87v–88v.

Virginis) og hann er að finna í heild sinni í *Psalmodia* Lossiusar, en í sálmabók Thomissøns var aðeins prentaður hluti hans, strófur 7–9, við texta eftir Hans Tausen. Í Lbs 1239 8vo er þessi texti íslenskaður og yfirskriftin gefur upprunann til kynna: „Ein Sequentia Aue præclara. fra versenu Audi nos."[51] Eins og getið var að framan er talið að latínusöngvar hafi almennt ekki verið langlífir í dönsku siðbótarkirkjunni og því er enn óvæntara að þessir söngvar úr sálmabók dönsku kirkjunnar 1569 skuli koma fram hjá íslenskum handritaskrifara tæpum tveimur öldum síðar.

Tilvist söngvanna í íslenskri þýðingu, og í svo ungu handriti, vekur spurningar. Hverjir sungu þá, og hvar? Varla hefur það verið í kirkju nema gengið væri gegn fyrirmælum grallarans en kannski hefur efnið þótt hæfa við guðræknisiðkanir í heimahúsum. Hver stundaði það að snara textum þeirra á móðurmálið? Ekkert er um það vitað, né heldur hver skrifaði handritið. Sá eða sú hlýtur að hafa verið vel að sér bæði í söng og latínu.[52] Annað efni síðar í handritinu bendir til þess að það sé ekki hugsað til notkunar við guðsþjónustur; þar er að finna vikusálma en einnig *Ó ég manneskjan auma* úr Kvæðabók Ólafs Jónssonar á Söndum og lagið *Rís upp, Drottni dýrð* í tvísöng.[53] Þetta handrit er því enn ein vísbendingin um að tvísöngur og sléttsöngur hafi að einhverju leyti verið skyld fyrirbæri, iðkuð af sama þjóðfélagshópi lærðra manna. Um leið er tilvist þessara söngva til vitnis um það að sumir landsmenn héldu enn á 18. öld í arf gamla latínusöngsins.

Í enn einu handriti frá 18. öld, ÍB 323 8vo, er vísbending um að tiltekinn sléttsöngur í tveimur röddum hafi lifað hér um langt skeið. Á nokkrum blöðum kvers sem líklega var eitt sinn í eigu skólapilts standa tvíradda söngvar af ýmsum toga, meðal annars Sanctus.[54] Það lag hlaut að því er virð-

51 Sjá *Analecta hymnica* 50, 313–315.

52 Páll Eggert Ólason segir að handritið „virðist munu vera af Snæfellsnesi" (*Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins* 2, 240), hugsanlega vegna þess að á síðu 190 er krotað „Scheving Ingaldshóli". Stefán Vigfússon Scheving sat á Ingjaldshóli á Snæfellsnesi á árunum 1790–1830 og má vera að handritið hafi eitt sinn verið í eigu hans, en ekki er hann skrifarinn.

53 Um þessi lög sjá Árni Heimir Ingólfsson, *Tónlist liðinna alda*, 92, 136, 193.

54 Handritið er allnokkuð skemmt og að minnsta kosti eitt blað með nótnaskrift hefur verið rifið burt og ekki varðveist. Fyrstu tíu síður handritsins í núverandi mynd hafa að geyma nótur, og á þremur næstu síðum standa auðir nótnastrengir. Aftar í handritinu eru guðfræðiglósur á íslensku og latínu, listi yfir bragarhætti á latínu og annað efni sem varla getur verið upprunnið annars staðar en í Skálholti eða á Hólum. Páll Eggert Ólason getur þess að handritið sé með hendi Halldórs Finnssonar í Hítardal (1736–1814) en ekki er unnt

ist meiri útbreiðslu við annan texta, *Heyr þú oss himnum á* eftir séra Ólaf Jónsson á Söndum, en í ÍB 323 8vo stendur upprunaleg gerð lagsins. Eins og Róbert A. Ottósson benti á er þetta lag, við Sanctus-lið messunnar, í allnokkrum fjölda handrita sem rituð voru á meginlandi Evrópu frá því síðla á 14. öld þar til snemma á 16. öld.[55] Líklegt má telja að Sanctus-lagið hafi verið sungið við latínuskólana um langt skeið, jafnvel nokkrar aldir, en að kvæði Ólafs á Söndum hafi notið hylli hjá breiðari hópi.[56]

***

Af ofangreindu er ljóst að á 17. og 18. öld naut sléttsöngur hylli meðal íslenskra klerka, söngvara og skrifara langt umfram það sem ætla mætti af því takmarkaða hlutverki sem honum var ætlað í hinni lúthersku guðsþjónustu í Danaveldi. Prestar og menntamenn sóttu í arfleifð sléttsöngsins og beittu jafnvel ímyndunarafli sínu og sköpunargáfu á lögin með umbreytingum og aðlögunum, til dæmis *Ó Jesú Christe* í Thott 154 fol. og *O Jesu dulcissime* í AM 102 8vo. Þá var meira um það á Íslandi en í Danmörku að sléttsöngur væri þýddur og sunginn á móðurmáli. Lúther hafði ekki gert ráð fyrir því í sínu regluverki og var það næsta sjaldgæft þótt dæmi um slíkt finnist einnig í öðrum löndum.

Hvati þess að viðhalda sléttsöngnum var líklega margvíslegur. Kannski hafði fornmenntastefna og fortíðarþrá kirkjuleiðtoga áhrif á það hve lengi hann lifði. Þá hlýtur sjálf tónlistin einnig að hafa haft aðdráttarafl. Íslenskar þýðingar söngtextanna eru áhugaverðar í bókmenntalegu tilliti og má líta á þær sem metnaðarfullt verkefni til að varðveita sönginn og jafnvel auka útbreiðslu hans. Af samhengi efnisins í handritum má ráða að stundum hafi sléttsöngur tengst menningarlegu auðmagni; að með því að syngja hann, þýða og skrifa upp í handrit hafi fólk staðfest stöðu sína innan valda- og menntastéttar.

að staðfesta það með vissu (*Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins* 3, 75; sjá einnig *Íslenskar æviskrár* 2, 252–253).

55 „Ein føgur Saung Vijsa…," *Afmælisrit Jóns Helgasonar 30. júní 1969* (Reykjavík: Heimskringla, 1969), 251–259; Thannabaur, *Das einstimmige Sanctus*, 112–113.

56 Lagið er í sjö íslenskum handritum við texta Ólafs (NKS 139 b 4to, Rask 98, ÍBR 86 4to, JS 385 8vo, JS 385 8vo, ÍB 70 4to, Lbs 837 4to og JS 643 4to) og textinn í a.m.k. þremur til viðbótar; auk þess er lagið við textann „Kannist við kristnir menn" í Lbs 1927 4to (*Hymnodia sacra*) og afbrigði lagsins er við textann „Ó Kriste hinn krossfesti, klár faðir ljóss" eftir Stefán Ólafsson í Vallanesi í ÍB 669 8vo. Sjá Árni Heimir Ingólfsson, *Tónlist liðinna alda*, 141.

Þeir sléttsöngvar sem lifðu áfram á Íslandi eftir siðbreytingu voru af ýmsu tagi, bæði fastir messuliðir og söngvar sem nota mátti við ýmis tilefni. Raunar virðist margt benda til þess að allnokkur hluti þessa söngvaforða hafi einmitt fremur verið hafður við óformlega tilbeiðslu og ekki verið eiginlegur hluti messunnar. Langlífi sléttsöngs á Íslandi í ýmsum myndum, sumum óvæntum, verður ekki aðeins skýrt með „einsleitni og kyrrstöðu" í menningarlífinu, heldur var að einhverju leyti um að ræða virka viðleitni til að rækta tiltekinn þátt hins gamla siðar sem þótti nokkuð varið í.

Tafla 2. Sléttsöngvar í íslenskum handritum (að NKS 138 4to, Antiphonarium Holense og heildstæðum grallarahandritum undanskildum) um 1550–1800.

	Lag í handriti	**Latnesk frumgerð**	**Aðrar heimildir**
Holm perg 8vo nr. 10, I b (um 1545–1570):			
1r	Ó sæla og blessaða	O beata benedicta [ON]	
1r	María mey og móðir	Nesciens mater virgo	S. 252a, Rask 98
1r–v	Að óbrugðnum, óskertum	Inviolata	S. 252a
2r	[Barnið er oss borið], skert	Puer natus est nobis [ON]	
2r	Alleluia. Helgur dagur birtist oss	Dies sanctificatus [ON]	
2r–v	Kærleiki guðs er úthelltur	Caritas dei diffusa est	
2v	Alleluia. Christur er uppvakinn	Christus resurgens est [ON]	
S. 252a (um 1545–1580):			
1r–v	Sjáið þeir dagar munu koma	Ecce dies venient [ON]	
1v	Ecce dies venient	(niðurlag vantar)	ON
2r	Hodie Christus (á íslensku, niðurlag)	Hodie Christus [ON]	
2r	Nesciens mater virgo	(auðir nótnastrengir)	BN; ON
2r–v	María mey og móðir mann ei snerti	Nesciens mater	Holm nr. 10; Rask 98
2v	Að óbrugðnum, óskertum...	Inviolata	Holm nr. 10
Thott 154 fol. (um 1600–1610):			
51v	Sanctus	á íslensku í GR1 (jóladagur)	Tha nr. 203

	Lag í handriti	**Latnesk frumgerð**	**Aðrar heimildir**
81r	Ó Jesú Christe (seinni hönd, um 1600–1650)	texti útlegging á Ave verum corpus?	
87r	Heilagur (Sanctus)	í GR6 (þrenningarhátíð)	Tha nr. 223
89r	Kyrie Ó guð faðir, án nótna	Kyrie fons bonitatis	
KB Add 17 4to (um 1600–1610)			
9r	Heilagur (Sanctus)		Thott 154 fol.; AM 249 g fol.
AM 249 g fol. (um 1600–1610):			
1r	Heilagur (Sanctus)		Thott 154 fol.; KB Add 17 4to
Rask 98 (um 1660–70):			
65r	Da pacem, Domine (nr. 191)		NKS 138 4to
65r	Precamur, Domine (nr. 192)		NKS 138 4to
65v	Congaudeat turba fidelium (nr. 193)		AM 622 4to; *Piae Cantiones* o.fl.
66r–69v	Fulgens praeclara (nr. 194)		ON; Eggen
70r–70v	Nesciens mater virgo (nr. 196)		BN; ON; Holm nr. 10; S. 252a
71v–72r	Meliora sunt (nr. 198)*		Wrocław, Biblioteka Kapitulna Ms 58
72v–73r	Ave regina celorum (nr. 199)*		ON
74v–76v	Victimae paschali laudes (nr. 202)*		ON; NJ; GR1
89r–90r	Discubuit Jesus et discipuli eius (nr. 225)		NJ
90v–93r	Guðdómsins hæsta náð (nr. 226)	In sapientia [ON]	GR 4
AM 102 8vo (um 1680):			
125r–125v	Stóð álengdar staðlaus að gá*	Stans a longe [ON]	Eggen
125v	O Jesu dulcissime*	O florens rosa	AM 461 12mo
Sloane MS 503 (skrifari B, um 1690–95):			
18v–19r	Svo sannarlega sem ég lifi	Vivo ego [ON]	

	Lag í handriti	**Latnesk frumgerð**	**Aðrar heimildir**
81r	Dýrð lof og heiðr sé Guði	Gloria (lag úr GR1, texti *unicum*)	
ÍB 171 8vo (um 1720):			
230r	Halelúja. Engill guðs á jörð	Angelus Domini nuntiavit	NJ
Lbs 1239 8vo (1764):			
9–10	Heimsins blóma, hefð og sóma	Regnum mundi	TH
10–12	Ó dýrðar kóngur Christe kær	Gloria laus et honor	TH
17–19	Engill Guðs situr hjá gröfinni	Sedit angelus	TH
19–22	Herrann Christur af himnum kom	Cum Rex gloriae	TH
32–34	Miskunna oss eilífi Guð	Ave praeclara maris stella	TH
37–38	Haleluia. Guði sé lof og æra	Angelus domini descendit	TH
38–39	Haleluia. Allt hvað lifir á jörðu	Alleting som leffue paa Jorden	TH
ÍB 323 8vo (18. öld)			
--	Sanctus*	(cf. Heyr þú oss himnum á)	Tha nr. 6

BN: Breviarium Nidrosiense
Eggen: *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*
GR: *Graduale. Ein almenneleg Messusöngs Bók*
NJ: Niels Jesperssøn, *Graduale*
ON: Ordo Nidrosiense
TH: Hans Thomissøn, *Den danske Psalmebog*
Tha: Thannabaur, *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe*
* = tvísöngur

HEIMILDASKRÁ

HANDRITASKRÁ

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 249 g fol.
AM 271 fol.
AM 102 8vo
AM 148 8vo (Kvæðabók úr Vigur)
AM 461 12mo
KB Add 17 4to
NKS 139 b 4to
Þjms 833

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík

ÍB 70 4to
ÍB 171 8vo
ÍB 323 8vo
ÍB 669 8vo
ÍBR 86 4to
JS 643 4to
JS 385 8vo
Lbs 837 4to
Lbs 1927 4to
Lbs 1239 8vo

Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík

Antiphonarium Holense
ÞÍ Bps A IV, 3

Den Arnamagnæanske Samling, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Kaupmannahöfn

Rask 98 (Melodia)

Det Kongelige Bibliotek, Kaupmannahöfn

NKS 138 4to
Thott 154 fol.

Kungliga biblioteket, Stokkhólmi

Holm perg 8vo nr. 10, I b
S. 252a

British Library, Lundúnum

Sloane MS 503

FRUMHEIMILDIR

Ein Ny Psalma Book. Hólum, 1589 og síðari útgáfur.
Finnur Jónsson. *Historia ecclesiastica Islandiæ*.
Graduale – Ein Almenneleg Messusöngs Bok. Hólum, 1594 og síðari útgáfur.
Lossius, Lucas. *Psalmodia, Hoc est, Cantica sacra veteris ecclesiae selecta*. Wittenberg, 1553.
Marteinn Einarsson. *Ein Kristilig handbog*. Kaupmannahöfn, 1555.
Missale pro usu totius regni Norvegie. Kaupmannahöfn, 1519.
Niels Jesperssøns Graduale 1573. Kaupmannahöfn: Dan Fog Musikforlag, 1986.
Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Orðubók), útg. Lilli Gjerløw. Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968.
Thomissøn, Hans. *Den danske Psalmebog*. Kaupmannahöfn, 1569.

FRÆÐIRIT

Analecta hymnica medii aevi 1–55. Útg. Guido Maria Dreves, Clemens Blume og Henry Marriott Bannister. Leipzig: Reisland, 1886–1922.
Arngrímur Jónsson. *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1992.
Árni Björnsson. *Saga daganna*. Reykjavík: Mál og menning, 1993.
Árni Heimir Ingólfsson. „AM 102 8vo: Kvæða- og tvísöngsbók frá Vestfjörðum." *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*. Ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014, 36–49.
– – –. „Copying the Icelandic *Graduale* in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Opuscula* 18 (2020): 1–59.
– – –. *Saga tónlistarinnar. Tónlist á Vesturlöndum frá miðöldum til samtímans*. Reykjavík: Forlagið, 2016.
– – –. „Tvö íslensk söngbókarbrot frá 16. öld í Stokkhólmi." *Gripla* 29 (2018): 7–33.
Bjarni Þorsteinsson. *Íslenzk þjóðlög*. Kaupmannahöfn: S.L. Møller, 1906–1909.
Caldwell, John. „Cantio." *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Ritstj. Stanley Sadie og John Tyrell, 2. útgáfa. London: Macmillan, 2001, 5:58–59.
Crocker, Richard L. *An Introduction to Gregorian Chant*. New Haven: Yale University Press, 2000.
– – –. „The Sequence." *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*. Ritstj. Wulf Arlt, Ernst Lichtenhahn og Hans Oesch. Tübingen/Basel: A. Francke, 1973, 269–322.
Dobszay, László og Janka Szendrei. *Antiphonen*. Monumenta monodica medii aevi 5/1–3. Kassel: Bärenreiter, 1999.
Eggen, Erik. *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*. Bibliotheca Arnamagnæana 21–22. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968.

Einar Sigurbjörnsson. „Maríukveðskapur á mótum kaþólsku og lúthersku.“ *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholt: Snorrastofa, 2003, 113–129.

Einar Sigurbjörnsson. „Ad beatam virginem.“ *Brynjólfur biskup. Kirkjuhöfðingi, fræðimaður og skáld. Safn ritgerða í tilefni af 400 ára afmæli Brynjólfs Sveinssonar 14. september 2005.* Ritstj. Jón Pálsson, Sigurður Pétursson og Torfi H. Tulinius. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2006, 64–77.

Glahn, Henrik. *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600* 1–2. Kaupmannahöfn: Rosenkilde og Bagger, 1954.

– – –. *Salmemelodien i dansk tradition, 1563–1973.* Frederiksberg: Anis, 2000.

Guðrún Nordal. „Handrit, prentaðar bækur og pápísk kvæði á siðskiptaöld.“ *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholt: Snorrastofa, 2003, 131–143.

Gunnar F. Guðmundsson. „Latínusöngur leikra á miðöldum.“ *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*. Ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholt: Snorrastofa, 2003), 93–112.

Hiley, David. *Western Plainchant. A Handbook*. Oxford: Clarendon Press, 1993.

Hjalti Hugason. „Seigfljótandi siðaskipti.“ *Ritið* 18/1 (2018): 165–197.

Husmann, Heinrich. „Notre-Dame und Saint-Victor. Repertoire-Studien zur Geschichte der gereimten Prosen.“ *Acta Musicologica* 36 2/3 (1964): 98–123, 191–221.

Hörður Ágústsson. „Bækur.“ Kristján Eldjárn og Hörður Ágústsson. *Skálholt. Skrúði og áhöld*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1992.

Jón Þórarinsson. *Íslensk tónlistarsaga 1000–1800.* Ritstj. Njáll Sigurðsson og Páll Valsson. Kópavogur: Tónlistarsafn Íslands, 2012.

– – –. „Latnesk tíðasöngsbók úr lúterskum sið.“ *Ritmennt* 6 (2001): 67–82.

Jónas Jónasson frá Hrafnagili. *Íslenzkir þjóðhættir*. Einar Ólafur Sveinsson bjó undir prentun. Reykjavík, 1934.

Kristensen, Marius. *En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76, 8º)*. Kaupmannahöfn, 1933.

Kristín Þóra Pétursdóttir. „Alltaf sami Grallarinn? Samantekt á efni allra 19 útgáfna Grallarans.“ BA-ritgerð, Listaháskóli Íslands, 2016.

Kruckenberg, Lori. „The Relationship Between the Festal Office and the New Sequence: Evidence from Medieval Picardy.“ *Journal of the Alamire Foundation* 5 (2013): 201–233.

Kruckenberg, Lori og Andreas Haug, ritstj. *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & Its European Context*. Senter for middelalderstudier, Skrifter nr. 20. Trondheim: Tapir Academic Press, 2006.

Leitmeir, Christian Thomas. „Beyond the Denomenational Paradigm: The Motet as Confessional(ising) Practice in the Later Sixteenth Century.“ *Mapping the Motet in the Post-Tridentine Era*. Ritstj. Esperanza Rodríguez-García og Daniele V. Filippi. London: Routledge, 2019, 154–192.

Nilsson, Ann-Marie. „'Discubuit': A Service, a Procession, or both? Some Notes on the 'Discubuit Jesus' in North European Traditions." *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zum 60. Geburtstag*. Ritstj. Janka Szendrei og David Hiley. Hildesheim: Weidmann, 1995, 241–248.

Páll Eggert Ólason. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5. Reykjavík: Hið íslenzka bókmenntafélag, 1948–1952.

– – –. *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi*. Reykjavík: Háskóli Íslands, 1924.

Petersen, Nils Holger. „Continuity and Change: The Official Danish Lutheran Gradual of Niels Jesperssøn (1573)." *Music and Theology in the European Reformations*. Ritstj. David Burn o.fl. Turnhout: Brepols, 2019, 399–412.

Pétur Sigurðsson. „Niels Jespersen, Gradual 1573." *Árbók Landsbókasafns Íslands* 22 (1965): 136–137.

Róbert Abraham Ottósson. „Ein føgur Saung Vijsa..." *Afmælisrit Jóns Helgasonar, 30. júní 1969*. Ritstj. Jakob Benediktsson o.fl. Reykjavík: Heimskringla, 1969, 251–259.

Schlager, Karl-Heinz. *Alleluia-Melodien* 1. Monumenta monodica medii aevi 7. Kassel: Bärenreiter, 1968.

– – –. *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien aus Handschriften des 10. und 11. Jahrhunderts*. Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft 2. München: Walter Ricke, 1965.

Schulz, Frieder. „„Discubuit Jesus": Verbreitung und Herkunft eines evangelischen Abendmahlsgesanges." *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 25 (1981): 27–48.

Smári Ólason. „Grallari Þórðar Þorlákssonar 1691." *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti*. Ritstj. Jón Pálsson. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1998, 223–236.

Solhaug, Arne J. *Et luthersk graduale-håndskrift fra 1500-tallet: spor av Nidarostradisjon i Island*. Ósló: Norges musikkhøgskole, 2003.

Stevens, Denis. „Further Light on "Fulgens praeclara"." *Journal of the American Musicological Society* 9 (1956): 1–11.

Svanhildur Óskarsdóttir. „Í ástarbing. Marian Sentiments in Lbs 3013 8vo," *Sainthood, Scriptoria, and Secular Erudition of Medieval and Early Modern Scandinavia*. Ritstj. Dario Bullitta og Natalie Van Deusen. Turnhout: Brepols, væntanleg.

Thannabaur, Peter Josef. *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München: Walter Ricke, 1962.

Þórunn Sigurðardóttir. „Constructing Cultural Competence in Seventeenth-Century Iceland. The Case of Poetical Miscellanies." *Mirrors of Virtue. Manuscript and Print in Late Pre-Modern Iceland*. Ritstj. Margrét Eggertsdóttir og Matthew James Driscoll. Kaupmannahöfn: Museum Tusculanum Press, 2017. Bibliotheca Arnamagnæana 49, Opuscula 15, 277–320.

VEFSÍÐUR

www.cantusindex.org. Cantus Index: Online Catalogue for Mass and Office Chants.
www.handrit.is
www.ismus.is Íslenskur músík- og menningararfur.

ÁGRIP

Sléttsöngur í lútherskum sið á Íslandi um 1550–1800

Efnisorð: tónlist, handrit/handritafræði, kirkjusöngur, sléttsöngur, litúrgía/helgisiðir

Sléttsöngur á uppruna sinn í rómversk-kaþólskum helgiathöfnum en lifði áfram í lútherskum sið ásamt nýrri sálmum frá Þýskalandi. Hér er fjallað um heimildir sléttsöngs á Íslandi eftir 1550. Í gröllurum var allnokkuð um slíkt efni og var að ýmsu leyti vikið frá forskrift hins danska *Graduale* (1573). Þetta átti bæði við um val efnis og tungumálið sem sungið var á, því að í íslenskum heimildum er meira um að sléttsöngur sé á móðurmáli en tíðkaðist í Danmörku og Þýskalandi. Þetta bendir til þess að meðal annars hafi áhugi á söngtextum og þýðingum þeirra, með ljóðstöfum og rími, knúið áfram hina íslensk-lúthersku sléttsöngshefð. Þá er allmikið um efni sem aðeins hefur varðveist í handritum, bæði söngvar sem kunna að hafa varðveist úr Niðaróshefð og aðrir sem voru þýddir á íslensku úr dönskum bókum og sungnir hér langt fram á 18. öld.

SUMMARY

Plainchant in Lutheran Iceland, 1550–1800

Keywords: music, paleography/manuscripts, church singing, plainchant, liturgy

Plainchant originated within the Roman-Catholic liturgy, but continued to be sung in Lutheran church services alongside more recent hymns from Germany. This article discusses the sources for plainchant in Iceland after the year 1550, both printed books and manuscripts. The Icelandic *Graduale* (the official missal of the Icelandic church, first printed in 1594) contained a substantial number of such pieces, yet did not fully adhere to the Danish *Graduale*, published in 1573. In some cases, the Icelandic bishop chose different chants altogether, while other chants were sung in Icelandic, to a far greater extent than seems to have been the case in Denmark or Germany. This suggests that the Icelandic Lutheran chant tradition was partly fuelled by a local interest in producing ambitious translations,

including alliteration and end rhyme not always found in the original texts. A substantial number of chants not found in Icelandic printed books have survived in local manuscripts. They include chants possibly derived from the medieval Nidaros tradition, as well as chants from the Danish hymnal (1569) and *Graduale*, which were transmitted via manuscripts in Icelandic translations well into the eighteenth century.

Árni Heimir Ingólfsson
Nesbala 38
170 Seltjarnarnes
arniheimir@lhi.is